

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FIKİH ÇERÇEVESİNDE İSLAM ŞEHİRCİLİĞİ VE MİMARİSİ

ÖMER FARUK GÜVENİR

Danışman : Prof. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KİSBET

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Abdulmecit KARAASLAN

KASTAMONU-2025

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Ömer Faruk GÜVENİR

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FIKİH ÇERÇEVESİNDE İSLAM ŞEHİRCİLİĞİ VE MİMARİSİ

ÖMER FARUK GÜVENİR

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN: PROF. DR. AHMET ÖZDEMİR

Bu tezde İslam dünyasında şehir planlamasının önemine odaklanılmakta ve İslam hukukunun bu planlamadaki etkileri incelenmektedir. İslam şehirciliği, İslam'ın öğretileri doğrultusunda şekillenmiş olup, İslam öncesi ve sonrası dönemlerle karşılaştırıldığında farklı özellikler taşımaktadır. Bu çalışmada Batılı araştırmacıların İslam hukukunun şehir planlaması üzerindeki etkileri hakkındaki görüşleri de ele alınmış ve bu görüşler üzerinden İslam şehircilik anlayışının benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konmuştur. İslam şehircilik anlayışını ortaya koymak üzere; İslam dünyasında şehirlerin dini, sosyal ve ticari merkezler olarak planlanması ve bu planlamanın İslam hukukuna dayalı prensiplerle şekillenmesi açıklanmıştır.

İslam hukukunun şehir planlamasındaki etkilerini kabul eden ve etmeyen Batılı araştırmacıların görüşleri değerlendirilmiş, bu değerlendirmelerle İslam şehircilik anlayışının evrenselliği ve etkisi vurgulanmıştır. İslam ve Avrupa şehircilik yaklaşımları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ele alınmış, bu yaklaşımların şehirlerin şekillenmesindeki etkileri tartışılmıştır.

Tarihi süreçte İslam şehirciliğini açıklamak üzere; İslam mimarisi ve şehircilik anlayışının tarihi süreçte nasıl geliştiği ve 18. yüzyıldan itibaren Avrupa şehircilik anlayışının benimsenme süreci ele alınmıştır. Bu sürecin İslam şehir kavramını nasıl tartışılır hale getirdiği anlatılmıştır. Bu tez, İslam şehircilik anlayışının derinlemesine incelenmesi ve İslam hukukunun şehir planlamasındaki etkilerinin daha iyi anlaşılması amacıyla genel bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

ANAHTAR KELİMELEER: Fıkıh, Şehircilik, Mimari, Çevre, Planlama, Yerleşim, Estetik.

Eylül 2025, 100 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

THE RIGHT TO DEFENSE IN ISLAMIC CRIMINAL LAW

ÖMER FARUK GÜVENİR

KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE

DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES

SUPERVISOR: PROF. DR. AHMET ÖZDEMİR

This thesis focuses on the importance of urban planning in the Islamic world and examines the influence of Islamic jurisprudence (fiqh) on this planning. Islamic urbanism has been shaped by the teachings of Islam and exhibits distinct characteristics when compared to pre-Islamic and post-Islamic periods. The study also addresses the perspectives of Western scholars regarding the impact of Islamic jurisprudence on urban planning, highlighting the similarities and differences in the understanding of Islamic urbanism. To elucidate the Islamic approach to urbanism, the planning of cities in the Islamic world as religious, social, and commercial centers is explained, along with how this planning is structured according to principles derived from Islamic jurisprudence.

The views of Western researchers who either acknowledge or reject the influence of Islamic jurisprudence on urban planning are evaluated, emphasizing the universality and impact of Islamic urbanism through these assessments. The similarities and differences between Islamic and European urban planning approaches are examined, and the role of these approaches in shaping cities is discussed.

To explain Islamic urbanism in historical context, the study explores how Islamic architecture and urban planning evolved over time and analyzes the process by which European urban planning concepts were adopted starting from the 18th century. It also discusses how this shift has made the concept of the Islamic city a subject of debate. This thesis aims to serve as an important resource for a deeper examination of Islamic urbanism and a better understanding of the influence of Islamic jurisprudence on urban planning.

KEYWORDS: Fiqh, Urbanism, Architecture, Environment, Planning, Settlements, Aesthetic

September 2025, 100 Page

TEŞEKKÜR

İslami şehirlerin fıkhi açıdan incelenmesi, Batı dünyasında ve Arap dünyasında geç dönemlerde yeniden canlandırılan karmaşık konuların başında gelmektedir. Burada belirtmek gerekir ki fıkıh, tarihi süreçte, yaşamın her alanında, mahkemeler ve diğer yaşam konularında uygulanan bir yaşam kılavuzu olarak hizmet etmiştir.

İslam şehircilik ve mimarisi, yalnızca yapıların fiziki düzenlenişinden ibaret olmayıp, aynı zamanda inançların, değerlerin ve sosyal ilişkilerin mimariye ve şehir planlamasına yansımalarıdır. Bu bağlamda, fıkıh ilminin yalnızca bireysel ibadetleri değil toplum düzenini de kapsayan geniş yapısı içerisinde şehircilik ve mimari gibi alanlara dair ilkelerin varlığı dikkat çekicidir. Bu çalışmada, İslam hukukunun şehirleşmeye dair getirdiği düzenlemeleri, hem teorik hem de pratik boyutlarıyla ele alması hedeflenmiştir. İslam medeniyetinin yükseliş dönemlerinde kurulan şehirlerin planlamasında, İslam'ın insan merkezli bakış açısını ve adalet anlayışını mimaride somutlaştırmıştır. Bu tezde, söz konusu yaklaşımı tarihsel bağlamda incelemekte, İslam hukukunun şehir planlaması üzerindeki etkilerini analiz ederek, geçmişten günümüze ışık tutmayı amaçlamaktadır. Böylece şehirlerin yalnızca fiziki mekânlar değil aynı zamanda birer yaşam felsefesi taşıyıcısı olduğu gerçeğinden yola çıkarak bu çalışma, modern şehircilik anlayışının karşısında, fikhî temellere dayanan özgün bir perspektif ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın İslam'a göre şehircilik ve mimari konusunun ele alındığı bölümünde, İslami şehir planlamasında İslam Dini'nin zarurat-ı diniyye kurallarına dayanılarak İslam şehirlerinin inşası sırasında sağlanması gereken altyapı, düzenleme koşulları, meydan, cadde, sokak, yol ve mahallelerin dağılım planına ilişkin kurallar incelenmiştir. İslam şehirlerindeki mimari yapılar incelenmiş, bu konuda İslam şehirlerinden örnekler verilmiştir. Araştırmanın devamında ise İslam şehircilik anlayışında temel ilkeler ve yapılar ele alınmıştır. Bu bölümde, İslam şehirlerinin inşasında gözetilen esaslar ve topluma hizmet eden mimari yapılar, fıkhi açıdan incelenerek ele alınmıştır. Ayrıca bu yapıların; dini, sosyal ve kültürel alanlarda İslam şehirlerine sağlamış olduğu katkılara dair de bir inceleme yapılmıştır. "Fıkıh Çerçevesinde İslam şehirciliği ve mimarisi" konusu, şehircilik ve mimari alanında İslam hukukunun koymuş olduğu kural ve ilkeler çerçevesinde şekillendiğini ortaya koymanın bu konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı göz önünde bulundurulmuştur.

Bu tezin meydana gelme aşamasında desteklerini esirgemeyen ve tezimizin her merhalesinde büyük yardım ve desteği olan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ahmet ÖZDEMİR'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca hem ders döneminde hem de tezin yazımı süresince desteğini esirgemeyen kıymetli hocalarım, Doç. Dr. Recep ÖZDİREK'e ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KİSBET'e şükranlarımı arz ederim. Çalışmamız süresince desteklerini esirgemeyen bütün arkadaşlarıma, üzerimde sonsuz emeği bulunan aileme minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Ömer Faruk GÜVENİR

Kastamonu, 2025

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAYI	ii
TAAHHÜTNAME	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ix
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Konunun Önemi	6
1.2 Konunun Amacı	7
1.3 Kaynakların Analizi	8
1.3.1 İslam Şehirciliğine Dair Müstakil Eserler	8
1.3.2 Vakfiyeler	11
1.3.3 Şer’i Siciller	12
1.3.4 Batılı Araştırmacıların Eserleri	13
1.3.5 Türk Yazarların Eserleri	13
2. İSLAM HUKUKUNA GÖRE ŞEHİRCİLİK VE MİMARİDEKİ	
ESASLAR VE İLKELER.....	17
2.1 Şehircilik ve Yapı	19
2.1.1 İslam Şehirlerinde Mahremiyeti Koruma Kuralı	20
2.1.1.1 İslam şehirlerinde mahremiyeti koruma kuralının meskene	
yansımaları	21
2.1.1.2 İslam şehirlerinde mahremiyet bölgesi olarak sokak	26
2.1.2 İslam Şehirlerinde Canı Koruma Kuralı	31
2.1.3 İslam Şehirlerinde Malın ve Mülkiyetin Korunma Kuralı.....	41
2.1.3.1 İslam şehirlerinde haram malların alım ve satımının	
engellenesinin fıkhi açıdan incelenmesi.....	44
2.1.4 İslam Şehirlerinde Dini Koruma Kuralı.....	48
2.2 İslam Şehirlerinde Hapishaneler ve Hapis Cezası.....	50
2.3 İslam Şehirlerinde Temizlik ve Hijyen İlkesi.....	57
2.4 İslam Şehirlerinde Sosyal Adalet İlkesi	60
2.5 İslam Şehirlerinde İsrar Yasağı ve Doğal Kaynakların Kullanımı.....	63
2.5.1 İslam Şehirlerinde Doğal Kaynakların Kullanımı ve Tüketimi.....	66
3. İSLAM ŞEHİRCİLİĞİNDE ANA YAPILAR.....	70
3.1 İslam Şehirlerinde Topluma Hizmet Eden Tesisler	70
3.1.1 İslam Şehirlerinde Bulunan Camiler.....	70
3.1.2 İslam Şehirlerinde Bulunan Medreseler	72
3.1.3 İslam Şehirlerinde Bulunan Kütüphaneler.....	73
3.1.4 İslam Şehirlerinde Bulunan “Hastahaneler (Bimarhaneler)”.....	75
3.1.5 Aş Evleri ve İmaretler	79
3.1.6 İslam Şehirlerinde Kervansaraylar.....	81
3.1.7 İslam Şehirlerinde Vakıflar	83
3.1.8 İslam Şehirlerinde Tekke ve Zaviyeler	84
3.1.9 Çarşılar ve Bedestenler	85

4. SONUÇ	88
KAYNAKLAR	90

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
b.	: bin (ibn)
bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
c.c.	: Celle Celaluhu
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
md.	: Madde
no	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
p.p	: Sayfalar (ingilizce)
r.a.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
t.y.	: Tarih yok
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vd. dgr.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire
y.y.	: Yayımcı yok
yy.	: Yüzyıl

1. GİRİŞ

İslamiyet, 7. yy. başlarında Arap Yarımadası'nda ortaya çıkmıştır. Bu dinin ilk takipçileri, doğal olarak o dönemde yarımada da yaşayan Araplar olmuştur. Bu nedenle, İslam toplumunu anlayabilmek için öncelikle onu oluşturan temel yapı taşı olan Arap toplumu hakkında bilgi sahibi olmak gereklidir.

İslam öncesi Arapların büyük çoğunluğu göçebe yaşam tarzını benimsemiştir. Sürülerin ardından otlak değiştiren bu insanlar çadırlarda yaşamakta ve sürekli hareket halindedir. Ancak Hicaz ve Yemen bölgelerinde, az sayıda da olsa yerleşik hayat süren Araplar bulunmaktadır. Tarıma uygun olmayan çöl ortamı nedeniyle, yerleşik olanların bir kısmı tarımla uğraşırken çoğunlukla ticaretle geçim sağlamaktadır.

Toplum, temelde kabilelerden oluşmaktadır ve bu kabileler kan bağına dayalı akrabalık ilişkileriyle bir aradadır. Her kabilenin lideri vardır ve birey, kabilesinden ayrı düşünülemez. Kabile, birey için hem korunma hem aidiyet kaynağıdır. Kabileler kapalı ve birbirine sıkı bağlı topluluklardır. Bu yapıda çatışmalar yaygındır; göçebe Araplar için yağma ve baskınlar sıradan olaylardır. Cesaret, cömertlik ve kahramanlık övülen özelliklerdir. Toplumda okuma-yazma bilenlerin sayısı oldukça azdır. Kadınların değeri düşüktür, çok eşlilik ve kölelik yaygındır. Bazı kabileler diğerlerinden daha ayrıcalıklı konumda olup, örneğin Mekke'deki Kureyş kabilesi kentin yönetimini elinde tutmaktadır. Kabile içi ve arası sorunlar geleneksel kurallara göre çözülür. Suç durumlarında toplu sorumluluk esası geçerlidir; bir ferdin suçu tüm kabileye ait sayılır.¹

İslam öncesi dönemde Arap toplumu genel anlamda putperestti. Mekke'deki Kâbe o dönemde de kutsal kabul ediliyordu ve birçok kabilenin putları burada bulunuyordu. Dini törenler de genellikle Kâbe çevresinde yapılırdı.

İslamiyet'in gelişile birlikte Arap toplumunun yapısında köklü değişiklikler yaşanmıştır. Putperestliğe son verilmiş, kabilecilik anlayışı yumuşatılmıştır. Kölelik

¹ Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 1/22.

sistemi zamanla kaldırılmaya başlanmış, sosyal sınıf farkları azaltılmaya çalışılmıştır. Kadına daha fazla değer verilmiş, yağmacılık gibi yasa dışı yollarla kazanç sağlamak yasaklanmıştır. Yeni hukuk düzeni, dini ilkelere dayalı olarak gelişmiştir. Kabileye bağlı topluluk anlayışının yerini, bütün ümmeti kapsayan bir cemaat anlayışı almış; bireysel sorumluluk ve bireysel haklar ön plana çıkarılmıştır. Bu dönüşümle birlikte Arap toplumu yeni bir kimlik kazanmıştır. Ancak tamamen bir kopuş yaşanmamış, eski değerler zaman zaman yeniden ön plana çıkmıştır. Örneğin Emevi döneminde kabilecilik anlayışının tekrar güçlendiği görülmüştür.²

İslam'ın ilk dönemlerinde devletin tüm bölgeleri merkezi bir otoriteye bağlı olarak yönetilmekteydi. Din ve devlet işleri iç içeydi. Toplumda şehirli tüccar kesimi ve din âlimleri öne çıkan gruplardı.

İslamiyet, kısa sürede Suriye, Irak, Mısır, Kuzey Afrika, İspanya ve Orta Asya'ya kadar yayılmış, bu geniş coğrafyada farklı milletlerden insanlar Müslüman olmuştur. Bu süreçte İslam toplumu farklı kültürlerle temas kurmuş ve bu etkileşimler sonucu yeni kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Abbasiler döneminde tercüme faaliyetleri hız kazanmış ve birçok eser Grekçe, Koptça ve Süryaniceden Arapçaya çevrilmiştir. Emeviler döneminde Bizans etkisi ağırlıklı olarak idari sistem, mimari ve ordu alanında hissedilirken; Abbasiler döneminde İran ve Doğu kültürleri daha baskın hale gelmiştir.

İslam'ın ilk yıllarında, şehirlerin görsel çekiciliği ve estetik boyutu daha sade boyutta idi. Ancak, insanlar daha iyi yaşam koşulları ve refah arayışına girdikçe, yerleşik hayata ve lüks tüketime yöneldiler. İslam fetihleri gerçekleştikten sonra, şehircilik ve mimari anlayışta İslam hukuku'nun etkileri gözle görülür hale geldi. Bu değişim, şehirlerin hem estetik hem de işlevsellik açısından gelişmesine katkıda bulunarak, İslam mimarisinin belirgin özelliklerini ortaya çıkardı.³

Fıkıh, toplumun her alanında geçerli olan kuralları beyan eder ve bu kurallar, şehircilik ve mimaride de kendini gösterir. Mesela İslam hukuku, “Zarar ve mukabele-bizzarar

² Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 1/23.

³ Mustafa Kelebek, “İdeal İslam Şehirlerinin Fıkhi Özellikleri (Serahsî ve İbn Rüşd Örneği)”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 6/1 (2020), 24.

yoktur. (Zarar verme zarara zararla karşılık verme)”⁴ ilkesini esas alır ve bu prensip, Müslümanların komşularına karşı hem maddi hem de manevi olarak zarar vermemelerini gerektirir. Bu ilke doğrultusunda, bir Müslüman komşusunun evine veya mülküne fiziksel zarar vermemelidir. Aynı şekilde, komşusunun özel hayatına saygı göstermeli ve mahremiyetini ihlal etmemelidir. İslam hukuku, şehircilik ve mimariyi düzenlerken, bireylerin ahlaki değerlerini, toplumsal sorumluluklarını ve karşılıklı saygıyı göz önünde bulundurur. İslam hukukunun şehircilik ve mimarideki bu yaklaşımları, “İslami eğitimsel, şehircilik ve mimari davranış” başlığı altında incelenmiştir. Bu başlıkta, İslam toplumundaki bireylerin birbirlerine karşı olan sorumluluklarını ve şehirleşme ile mimaride uyulması gereken ahlaki ve hukuki ilkeler konu edinilmiştir. Bu sayede, İslam hukuku hem bireylerin hem de toplumun genel refahını gözetten bir yapı oluşturur.⁵

Fıkıh, mahremiyet açısından evlerin en az iki katlı olmasını daha güzel bulmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.), Yesrib’e hicret ettiğinde devesi Ebu Eyyub el-Ensari’nin evinin önüne çöker. Devesinden aşağı inen Hz. Peygamber eve bakınca iki odanın olduğunu görür. Yukarı davet edilince “dünyada yüksekte olmaktansa alçakta olmak daha iyidir, yükseklik cennette lazımdır.” diye buyurur.⁶ Meydana gelen bu olayda, haremlik ve selamlık ilkesine dikkat edilerek fıkıhta mahremiyetin önemine dikkat çekilmiştir. Bu prensip, Peygamber Efendimizin döneminden Osmanlı İmparatorluğu’na kadar uzanan süreçte, tüm İslam toplumlarının şehircilik ve mimari anlayışına yön vermiştir. Selamlık, misafirlerin ağırlandığı bölümken; haremlik, ailenin özel yaşam alanıdır. Bu ayırım, mahremiyeti koruma ve sosyal düzeni sağlama amacı taşır.⁷

Hz. Ömer b. Hattâb’ın halifeliği döneminde, şehirleşme ve yapılaşmaya ilişkin birtakım kurumsal düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede, Kûfe valisi Ebu Musa el-Eş’arî’nin görev süresinde şehirdeki konut inşasına dair belirli esaslar konulmuştur. Bu esaslara göre, meskenlerin en fazla üç ya da dört katlı olması öngörülmüş; mimaride aşırıktan, israftan ve gösteriştan kaçınılması gerektiği

⁴ Ahmet Cevdet Paşa, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, sad. Yaşar Güçlü (İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 2023), 16

⁵ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 1/25-26.

⁶ Nazmi Özerol - Semih Atlı, “Ebû Eyyûb el-Ensârî Hakkında Yazılmış Bir Hikâyenin Çevriyazısı ve Tahlili”, *Littera Turca* 5/3 (2019), 493.

⁷ Abdullah Ekinci - Serkan Şenel, “Osmanlı Toplumunda Müslüman Kadının Mahremiyeti: Urfa Örneği (1866-1895)”, *Mukaddime* 11/1 (2020), 162.

vurgulanmıştır. Ayrıca evlerin, hem güneş ışığından azamî düzeyde faydalanacak hem de haşerelere karşı korunaklı olacak biçimde inşa edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu düzenlemeler, İslam şehircilik anlayışında estetik ve fonksiyonellik ilkelerinin birlikte gözetildiğini ortaya koyması bakımından kayda değerdir.⁸ Hz. Ömer ve diğer İslam şehircilik ve mimari uzmanlarının belirlediği bu şartlar, ilerleyen konularda detaylı olarak açıklanacaktır.

İslam dünyasının ilerlemesi ve Emevi dönemindeki fetihlerin ardından, İslam mimarisi büyük bir gelişme gösterdi. Bugünkü Tunus topraklarının sınırları içerisinde saraylar inşa edilerek süsleme, geometrik desenler ve İslami motiflerle zenginleşti. Bu dönemdeki yapılar, İslam hukukunun derinliğini ve medeniyetinin şehircilik alanındaki liderliğini vurguladı.⁹

İslam şehirlerini diğer medeniyetlere ait yerleşim birimlerinden ayıran en temel özellik, farklı etnik, sosyal ve mesleki kimliklere sahip toplumsal grupları İslamî tahayyül ve kimlik potasında birleştirebilme kabiliyetidir. Müslüman şehirler, tüccarlardan sanatkârlara, müderrislerden halkın diğer kesimlerine kadar tüm sosyal unsurları ortak bir yaşam çerçevesinde bütünleştirerek, çok katmanlı bir toplumsal yapının uyum içinde varlığını sürdürebilmesini mümkün kılmıştır. Bu bütünleşme sürecinin temel referansı ise İslam'ın şehir hayatını düzenleyen düşünsel çerçevesi, yani İslami tahayyül olmuştur.

İslami tahayyül, yalnızca teorik bir kavramsallaştırma değil; aynı zamanda gündelik hayatın düzenlenmesini sağlayan, bireysel ve toplumsal davranış kalıplarını belirleyen bir fıkıh pratiği aracılığıyla somutlaşmıştır. Eğitim ve bilim alanında önemli adımlar atıldı; okullar kuruldu, vakıflarla desteklendi, öğrencilerin barınma ve eğitim ihtiyaçları karşılandı. Sağlık hizmetlerine de büyük özen gösterdiler; zarif hastaneler inşa edilerek hizmet kalitesi sürekli iyileştirildi. Bu yönüyle İslam şehirleri, farklı toplumsal kesimlerin bir arada yaşayabileceği ortak yaşam normlarını tesis edebilmiş, bu da onları diğer şehir kültürlerinden ayırt edici kılmıştır. Dolayısıyla, İslam şehirleri

⁸ İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ, 3/270.

⁹ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 1/36.

yalnızca fiziksel mekânlar değil, aynı zamanda bir ahlaki-toplumsal düzenin mekânsal ifadesi olarak okunmalıdır.¹⁰

Geçmiş İslam devletleri döneminde kurulan Rusafe, Samarra, Medinetüzzehra, Marekeş, Kahire, İstanbul'un belirli bölgeleri, Kayravan, Fas'ın Fez ve Meknes şehirleri, ed-Darul-Bayda, Halep'in kale şehri, Doğu Trablus, Bağdat, Musul, Taşkent, Semerkand, Mardin, Diyarbakır, Şanlıurfa gibi şehirler çeşitli İslami çizgi ve idealler ile kurulan bu şehirler günümüze kadar varlığını koruyan olduğu gibi olmayanda mevcuttur. Bu İslam şehirlerinde, zengin şehircilik ve mimari özelliklerini görmek mümkündür. Bu şehirler, uzun geçmişleri boyunca İslam medeniyetinin derin izlerini taşıyarak, estetik tasarımları, sağlam altyapıları ve sosyal düzenlemeleriyle öne çıkmıştır.¹¹

Bu şehircilik düşüncesi, Müslümanların Yaratıcıya ibadet ettikten sonra dünyayı imar etmek için geldikleri inancına dayanmaktadır.¹² Bu inanç, Kuran-ı Kerim'de ve Peygamberimizin hadislerinde vurgulandığı gibi sağlam bir temele oturmuştur. İslam şehircilik ve mimarisi alanında uzmanlar, bu ilkeyi gerçek hayatta uygulayarak güçlendirmişlerdir.

Muhammed Kasım el-Mensi'ye göre, İslam şehirciliği iki ana şekilde değerlendirilebilir: Maddi şehircilik ve ruhsal şehircilik. Maddi şehircilik, toplumsal ilişkileri, şer'î kuralları ve bu sanata ilişkin teorik açıklamaları içerir. Fıkıhın temel ilkelerine dayanarak, mimarlık sanatı ve şehircilik planlaması; sokaklar, genel alanlar, kamu tesisleri gibi unsurlar üzerinde etkili olmuş ve insan ilişkilerini güçlendirerek toplumsal bütünlüğü derinleştirmiştir.¹³

İslam hukuku ile şehircilik ve mimarlık arasındaki sağlam bağlantı, şehir planlaması ve mimarlık eserlerinin oluşumunda, kullanım amaçlarında ve haram-helal

¹⁰ Celaleddin Çelik, "İslam Şehri'nden Şehir İslamı'na: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratige Şehrin Medeniyet Kodları", *Milel ve Nihal İnanç- Kültür-Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 9/3 (2012), 146.

¹¹ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 1/37.

¹² Bk. el-Hûd 11/61.

¹³ İsmail Yalçın, "Fıkhu'l-Umran: el-İmaratu ve'l-Müctema'u ve'd-Devletü fi'l-Hadarati'l-İslamiyye", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1 (2014), 126-129.

kavramlarının meşruiyetinde önemli bir rol oynar. İslam şehirciliğini iki ana perspektiften ele alabiliriz:

İlk olarak, İslam şehircilik ve mimarisinin insanların maddi ve manevi hayatlarının mahremiyetini korumadaki etkisidir. Bu yaklaşım, şehir düzenlemesi ve mimari tasarımda, mahremiyetin gözetilmesi, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi ve İslami hükümlerin uygulanması gibi temel ilkeleri içerir.

İkinci olarak, İslam şehircilik ve mimarisinin sosyal yaşam alanında etkisi olduğudur. Bu çerçevede, Daru'l-ihsan, Vakıf Mer'i, Daru'l- Islah, Daru'l-Eytam, İmarethane gibi sosyal fonksiyonlara sahip yerlerin inşasıyla toplumun ihtiyaçları karşılanır. Bu tesisler, İslam'ın sosyal adalet ve dayanışma ilkelerini hayata geçirerek toplumsal dayanışmayı ve bütünlüğü güçlendirir. İslam şehirciliği ve mimarisi, hem bireylerin hem de toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için kapsamlı bir çerçeve sunar. Aynı zamanda, dini değerleri koruyarak ve sosyal adaleti sağlayarak sürdürülebilir bir şehir yaşamı için temel oluşturur.¹⁴

Tezimizde, günümüzde İslami şehir ve mimari planlama projelerine katılmak isteyen mühendislerin sahip olması gereken temel şehircilik ve mimari esaslarına odaklandık. Bu esaslar; tarihi İslam şehirlerinin yaşam biçimini yansıtan ve İslam hukukuna dayalı şehircilik ve mimari mirasımızı koruyan prensipleri içermektedir Allah (c.c) doğru yolu göstereceği inancıyla, bu çalışmanın ilgili alanlarda yeni bir perspektif sunmasını temenni ediyoruz.

1.1 Konunun Önemi

İslam şehircilik ve mimarisi, yalnızca fiziksel yapıların planlanmasından ibaret olmayıp, aynı zamanda İslam'ın temel değerlerini, ahlaki ilkelerini ve sosyal düzen anlayışını yansıtan bütüncül bir yaşam felsefesinin mekânsal karşılığıdır. Bu yönüyle İslam şehirleri, bireylerin mahremiyetini, toplumun refahını ve kamu düzenini esas alan bir düzen içerisinde şekillenmiştir. İslam hukuku, şehirlerin planlamasında

¹⁴ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 1/25-30.

bireysel hakları, sosyal adaleti, çevreye saygıyı ve kamusal faydayı gözeterek ilkeleriyle şehircilik alanında özgün bir yaklaşım geliştirmiştir.

Modern şehircilik anlayışları genellikle seküler temellere dayansa da, İslam dünyasının geçmişte ortaya koyduğu şehir planlaması anlayışı, bugün dahi sürdürülebilir kentleşme, insan onuruna yaraşır yaşam alanları ve sosyal bütünleşme gibi temel hedefler açısından dikkat çekici örnekler sunmaktadır. Bu bağlamda, İslam şehirlerinin hem estetik hem de işlevsellik bakımından insan odaklı bir yapıya sahip olması, şehirlerin yalnızca yerleşim alanı değil, aynı zamanda bireysel ve toplumsal gelişimin mekânı olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁵

İslam hukuku çerçevesinde şekillenen şehircilik ilkeleri, şehirlerin inşaa sürecinden günlük yaşam pratiklerine kadar geniş bir yelpazede etkili olmuş, bu da şehir planlamasında etik, hukuki ve sosyal boyutların uyumunu mümkün kılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada ele alınan konu, sadece tarihî bir inceleme olmanın ötesinde, çağdaş şehircilik anlayışına ilham verecek nitelikte ilke ve prensiplerin açığa çıkarılmasına da hizmet etmektedir.¹⁶

Bu tez, fıkıh temelli şehircilik anlayışının temel yapı taşlarını ve bunların şehir yaşamına olan etkilerini ortaya koyarak, İslam medeniyetinin şehircilik mirasını günümüz akademik literatürüne kazandırmayı ve şehir planlaması alanındaki disiplinler arası yaklaşımlara katkı sunmayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda, geçmiş İslam toplumlarının oluşturduğu şehir modellerinin, bugünün şehircilik sorunlarına karşı alternatif çözümler sunma potansiyelini de gözler önüne sermektedir.

1.2 Konunun Amacı

Bu tezin amacı, İslam hukukunun şehircilik ve mimari üzerindeki etkilerini incelemek, tarihi süreç içerisinde şekillenen İslam şehir planlaması anlayışını ortaya koymak ve bu anlayışın günümüz şehircilik anlayışıyla ilişkisini değerlendirmektir. Bu kapsamda, İslam âlimlerinin konuyla ilgili yazdığı eserler analiz edilerek, mimari ve şehircilikte

¹⁵ Mustafa Kelebek, “İdeal İslam Şehrinin Fıkhi Özellikleri (Serahsî ve İbn Rüşd Örneği)”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 6/1 (2020), 149.

¹⁶ Kelebek, “İdeal İslam Şehrinin Fıkhi Özellikleri (Serahsî ve İbn Rüşd Örneği)”, 150.

dini ve kültürel değerlerin nasıl bir biçimlendirici rol oynadığı ortaya konulmuştur. Böylece İslam şehircilik ve mimari anlayışının temel ilkeleri, yapıları ve toplum düzenine katkıları derinlemesine ele alınarak modern şehircilik yaklaşımlarına farklı bir bakış açısı kazandırılması hedeflenmektedir.

1.3 Kaynakların Analizi

Bu çalışmada, İslam şehircilik ve mimarlık fıkhiyla ilgili olarak İslam âlimlerinin kaleme aldığı önemli eserler üzerinde durulmuştur. Tezimizde, bu eser yazarlarının kısa biyografileri de dâhil edilerek detaylı bir inceleme yapılmıştır. İslam mimarisi, İslam hukuku ilkelerine dayanarak şekillenmiş ve zaman içinde insanların yaşam ihtiyaçlarına uygun olarak değişim geçirmiştir. Fıkıh, şehircilikte genel kurallar belirlemiş ve insanların birbirine zarar vermemesi şartıyla özgürce yaşamalarına izin vermiştir. Bu özgürlük, yerel kültür ve akılcı planlama arasında denge sağlanmasına yardımcı olmuştur. İslam şehirlerini incelemek için, o dönemdeki sosyal, ekonomik ve politik bağlamları göz önünde bulundurmak önemlidir. Bu bakış açısıyla, günümüz şehir planlaması için geçmişten gelen bilgilerden yararlanarak daha uygun ve sürdürülebilir çözümler üretilebilir.

İslam dünyası ile Batı dünyası arasındaki din ve kültür farklılıklarının mimariye yansımalarını incelemektedir. İslam dünyasında ve Batı’da mimari unsurların nasıl farklılık gösterdiği üzerine odaklanarak, çağdaş kaynaklardan desteklenen bu çalışma, konuyu detaylı bir şekilde analiz etmektedir. Ayrıca, İslam hukukunun şehircilik ve mimari üzerindeki etkisi de tezin önemli bir bileşeni olarak ele alınmıştır. Bu çalışma, din ve kültürün mimari tasarımları nasıl biçimlendirdiğini anlamak isteyenler için değerli bir kaynak olabilir.¹⁷

1.3.1 İslam Şehirciliğine Dair Müstakil Eserler

Mürçi Sekafi’nin “Hiytan”adlı eseri, çeşitli konuları içeren geniş bir alanı kapsar. Örneğin, cephe mimarisiyle ilgili kurallardan başlayarak, ortak binaların düzenlemelerine, bina cephelerinin ses yalıtımı ve dış görünümüyle ilgili hükümlere,

¹⁷ Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, 1/25-30.

sabat uygulamalarına ve binaların yüksekliğiyle ilgili düzenlemelere kadar pek çok konuyu ele alır. Kitabın telif ve şerh süreçleri Abbasiler döneminden başlayarak devam etmiş, Büyük Selçuklular ve Celâyirîliler dönemlerinde tekrar şerh edilmiştir. Örneğin, İmam Demağani el-Kebir, Hiytan'ı H. 478/M. 1085 tarihinde yorumlamıştır. Daha sonra, H. 536/M. 1141 yılında Sadruş-şehit Ömer b. Abdülaziz b. Maze b. Buhari, Mürçi Sekafi'nin eserini daha anlaşılır bir dille açıklamıştır.¹⁸

Ahmed b. Muhammed b. Ferestâî'nin "el-Kısme ve Usulü'l-Aradın" adlı eseri, İbadi Harici bir âlim olan Fersetai'nin yaşadığı Güney Cezayir'in Gardiye şehrindeki Mizeb vadisinde yazılmıştır. Bu eser, aslen Harici itikadında mimari fikhî ele almamakla birlikte, Fersetai Maliki fikhının mimari konulardaki görüşlerini kaynak göstermeden aktarmıştır. İlk defa bu görüşleri kaynak belirtmeden öne süren Fersetai, âlimlerden alıntılar yaparak onların isimlerini eserinde zikretmiştir. Fersetai'nin eserinin temel amacı, İbadi Haricilerin Ehl-i Sünnet'e yönelmelerini engellemek olmuştur. Bu amaçla Mizab vadisinde bir yerleşim bölgesi olan "Nizamü'l-İzbe" kurarak, harici itikadına sahip öğrenciler yetiştirmiş ve onları bu doktrinlerle güçlendirmiştir. Ayrıca, bu öğrencileri sünni bölgelere göndererek harici itikadının yayılmasına çalışmıştır. Ancak, eseri incelendiğinde Fersetai'nin, Tutili'nin "Cidar" adlı eseriyle benzerlikler taşıdığı ve hatta bazı yerlerde Maliki mimarisi ve şehircilik fikhını kopya ettiği ancak kaynak belirtmediği görülmektedir. Bu durum, eserin içeriği ve kaynakları konusunda detaylı bir inceleme gerektirmektedir.¹⁹

Ebu Hamid el-Makdisi'nin "el-Favaidü'n-nefiseti'l-bahire fi beyani hükmi şevarii'l-Kâhire fi mezahibi'l-emimetü'z-Zahiriyye" adlı eseri, dört sünni mezhebin imamlarının görüşlerine göre Kahire caddeleri ve kamusal alanları hakkında önemli bilgiler sunar. Memluklu döneminde, Emir Yaşbek Devedar bazı binaları yıkmak isteyince halk buna karşı çıkmıştı. Dönemin kadısı Ebu Hamid el-Makdisi; bu eseri yazarak Ebu Bekir Mizhir Külliyesi'nde Emir Yaşbek'in haklı olduğunu, çünkü yıkılacak binaların halkın ortak kullanım alanlarına yapıldığını ve bu nedenle yıkılmalarının gerektiğini açıklayarak halkı ikna etmiştir. Makdisi, Emir Yaşbek'e halka zarar vermemesi, keyfi yıkımlardan kaçınması ve yıkılan evlerin sahiplerini mağdur etmemesi konusunda da

¹⁸ Şeyhulmerci es-Sakafi, *Kitabu'l-hitân ahkâmu't-turuki ve'ssutûhi ve'l-ebvabi ve subûli'l-miyâh*, çev. Hayr Ramazan Yusuf (Beyrut: Darü'l-fikri'l-mu'asır, 1994), 7-8.

¹⁹ Ebû Abbâs el-Furstâtî, el-Kısme ve Uşûluhâ, (Beyrut: Neşru Cem'iyeti't-Türâs, 1418/1997).

nasihatlerde bulunmuştur. Eserde, şehirdeki meydanlar, çarşılar, mescitler, kaldırımlar ve camiler etrafındaki alanların esnaf tarafından işgal edilmesi gibi konular dört mezhebin görüşlerine göre ele alınmıştır. İmam Makdisi, H. 9. yüzyıl/M. 15. yüzyılda Mısır'da yaşamış önemli bir âlimdir. Yavuz Sultan Selim, bu eserin orijinal yazmasını İstanbul'a getirmiş ve yazma halen Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.²⁰

Edirne kadısı Ekami “Lavantacı” Muhammet Efendi'nin “Riyazü'l-Kasımın”adlı eseri, İslam mimarisi ve şehircilik fıkı üzerine önemli bir çalışmadır. H. 1136/M. 1723 yılında vefat eden Muhammet Efendi, Hanefî mezhebine mensup bir âlimdir. Sultan IV. Mehmet ve Sultan III. Ahmet dönemlerinde Edirne kadılığı yapmış ve Arapça'ya olan hâkimiyeti ile tanınmıştır. “Riyazü'l-Kasımın”adlı eserini kendi el yazısıyla kaleme almış ve bu yazma halen İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Orijinal eser 308 varak olup, mikrofilmde her sayfada 2 sayfa olmak üzere 173 varaktır. Bu eser, İbn-i Rami el-Maliki ve Ferestâ-i el-Harici'nin eserlerinden sonra Hanefî mezhebindeki en büyük hacimli çalışmalardan biridir. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Merkezi “IRCICA” tarafından Cezayirli Prof. Dr. Mustafa Hamuş'a incelettirilmiş ve eserin terminolojisi güncellenmiştir. M. 2000 yılında Ankara'da aynı merkez tarafından Arapça olarak yayımlanmıştır. “Riyazü'l- Kasımın” eserinde 12 çizim yer almakta olup, bu çizimler bina ve yol krokilerini içermektedir. Çizimlerden biri, duvarların düzgünlüğünü kontrol etmek için kullanılan gönye resmini göstermektedir. Bu eser, İslam mimarisi ve şehircilik fıkı üzerine araştırma yapanlar için önemli bir kaynaktır.²¹

Halit Emam Abushanp, İslam şehirciliği ve mimarisi konusunda önemli bir Arap araştırmacıdır. Özellikle Meknes şehrinin mimari planlaması ve yapıtları üzerine yaptığı çalışmalar, el-Mevlâ İsmâîl el-Alevî'nin etkileyici mirasını vurgulamaktadır. Bu araştırmalar, İslam dünyasının şehir planlaması ve mimarisinin gelişimini anlamamıza derinlemesine bir bakış sunar.²²

²⁰ Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Kâfi* (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997), 5.

²¹Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Edimevi el-Hanefi Efendi Ekami, *Riyazü'l-Kasımın* (İstanbul: Süleymaniye kütüphanesi, 1723), 5-6.

²² Bkz; Halit İmam, (Aynu Tahtiti-Medineti Meknes ve eseruhu fi ahdi'l- Mevlâ İsmail el-Alevî'nin İnşa Ettiği Fas'ın Meknes Şehri'nin Mimari Planlaması ve Mimari Eserleri Şems üniversitesi yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kahire, 2012,10.

1.3.2 Vakfiyeler

Vakfiyelerde özel olarak “şehircilik fıkıhı” ya da “şehir fıkıhı” başlıklı bölümler bulunmasa da, genel fıkıh kitaplarında şehir mimarisiyle ilgili fıkıh kuralları detaylı bir şekilde ele alınır. Bu kurallar, İslam toplumlarında şehir planlaması ve mimarisinin nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair rehberlik sağlar. Vakfiyeler, vakıfların gelirlerinin nasıl kullanılacağına dair belgelerdir ve genellikle vakfın masraflarını karşılamak üzere tahsis edilen binalardan bahsederler. Bu vesikalar, İslam mimarisi ve şehircilik konularında önemli kaynaklardan biridir. Vakfiyeler, vakıfların kuruluş amacını ve yönetimini düzenleyen ayrıntılı hükümleri içerir ve zamanla İslam toplumlarında mimari gelişim ve şehir planlaması üzerinde büyük etkileri olmuştur.²³ Bu etkileri şu şekilde açıklayabiliriz. İslam şehirlerinin oluşumunda ve gelişiminde vakıflar sadece sosyal ve ekonomik işlevleriyle değil aynı zamanda medeniyetin dinamiklerini yansıtan yapısal birer unsur olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Vakfiyeler incelendiğinde, fethedilen şehirlerin imar ve islah faaliyetleriyle, bu mekanların İslamlaşması süreci arasında doğrudan bir ilişki olduğu görülmektedir. Vakfiye metinleri, yalnızca bir hayrın tesisini belgelemekle kalmaz; aynı zamanda vâkıfın niyet ve amaçlarını, yapılan hizmetin türünü, uygulanacağı mekânı, kimlerin bu hizmetten hangi şartlarda yararlanacağı ve vakıf personelinin görev, yetki ve sorumluluklarını ayrıntılı biçimde ortaya koyar.²⁴

Özellikle vakfiyelerde yer alan hükümler, şehrin sosyal yapısını, düşünce sistemini ve kamusal düzenini yansıttığı gibi, vakıf bünyesindeki eğitim kurumlarının (medrese ve mekteplerin) işleyişini de belirler. Eğitimde hangi dalların esas alınacağı, eğitim kadrosunun ilmi yeterliliği ve ahlaki vasıfları, bu belgelerde açıkça belirtilmektedir. Aynı zamanda bu kurumlardan eğitim alan bireylerin daha sonra hangi hizmetlerde bulunmaları gerektiği de tarif edilmektedir.

1550-1557 yılları arasında yapılan Kanuni Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi, 1580 yılında yapılan Şemsi Ahmed Paşa Vakfiyesi ve Cami, 1663-1664 yılları arasında

²³ Yasin Akyıldız - Ali Rıza Abay, “Vakıf Müessesesinin Gelişimi ve Mahiyeti Tarihsel Bir Değerlendirme”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2017), 145-146.

²⁴ Semanur Çelikbağ Ekinci - Aynur Atmaca Can, “Osmanlı Şehrinin Araştırılmasında Bir Kaynak: Vakfiyeler”, *Kent Akademisi* 10/29/1 (2017), 56.

yapılan Turhan Valide Sultan Evkâfı ve Yeni Camii Külliyesi ve Evkâfı, 1708-1711 yılları arasında yapılan Emetullah Gülmüş Sultan Evkâfı ve Valide-i Cedid Camii ve Külliyesi bu kurumlara örnektir.²⁵

1.3.3 Şer’i Siciller

Şer’i siciller, kadıların tuttuğu karar defterleri olarak bilinir ve içerikleri çok geniştir. Bu sicillerde, şehircilikle ilgili kuralları detaylı bir şekilde ele alınır. Örneğin, İrtifak hakları, Şufa hakkı, Menafiul Ma (su ve çeşmelerden faydalanma hakkı), komşuya zarar verme durumunda binanın yıkılması gibi konular “Ahkamul-hedım” adı altında incelenir. Ayrıca, komşular arasında rahat geçişin sağlanması için “Sabat” kuralları belirli zamanlarda nasıl kullanılacağına dair detayları içerir. Arsa hükümleri, binaların inşası, restorasyonu ve tamiri sırasında uygulanacak kurallar, kullanılacak malzemelerin imalatının örf, adet ve fıkıh kurallarına uygunluğu gibi konular da bu sicillerde yer alır. Şer’i siciller, özellikle hisbe bölümlerinde bu tür konuları derinlemesine ele aldığı için İslam şehirciliği fıkının önemli bir kaynağı olarak kabul edilir.²⁶

İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan hisbe kurumu, iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak (emr bi’l-ma’rûf ve nehy ani’l-münker) ilkesi doğrultusunda tesis edilmiş bir müessesedir. Bu temel prensip yalnızca bireysel ve toplumsal hayatla sınırlı kalmamış, aynı zamanda iktisadi ilişkilerde de kendine güçlü bir yer edinmiştir. Hisbe kurumu, piyasaların düzenlenmesi, kamu yararının gözetilmesi ve ticari faaliyetlerin ahlaki/şer’î normlara uygun biçimde yürütülmesini temin etmek amacıyla faaliyet göstermiştir. Bu yönüyle Hisbe, İslam iktisadi sisteminde devletin piyasa üzerindeki düzenleyici (regülatif) rolünü temsil eden kurumsal bir yapı olarak öne çıkmaktadır.

Bu sistem, şehirlerdeki düzeni sağlamak, yapılan işlerin kalitesini denetlemek ve ehil olmayan kişilerin mesleki sınırlarını korumak için kullanılır. Muhtesib, esnafın ve yapıların standartlara uygunluğunu denetler, kullanılan malzemelerin kalitesini

²⁵ Semanur Çelikbağ Ekinci-Aynur Can Atmaca, “Osmanlı Şehrini Araştırılmasında Bir Kaynak: Vakfiyeler”, 57.

²⁶ Fethi Gedikli, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer’iyye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 190-191-192-193.

kontrol eder ve yapılan işlerin güvenliği ve kalitesini sağlamak için çaba harcar. Bu şekilde, toplumda güvenlik ve düzeni sağlamak amacıyla önemli bir rol oynar.²⁷

İmam Maverdi'nin "Kitabu'l-Ahkâm es-Sultaniyyesi" ve Kadi Ebi Yala'nın "el-Ahkâm es-Sultaniyyesi" gibi eserler, İslam hukukunda hisbe teşkilatının işlevleri detaylı bir şekilde ele alınır. Bu eserler, şehir düzeni ve yapıların güvenliği için yapı denetim ve zabıta görevlerini içerir. Öte yandan, şer'î siyaset kitapları, şehirlerin planlanması ve korunması için gerekli olan surlar, kaleler, kamu binaları, camiler, medreseler, hamamlar, pazarlar ve hanlar gibi yapıları ve yerleşim yerlerini detaylandırır. Bu kitaplar, şehirlerin sağlam, düzenli ve güvenli bir şekilde gelişmesini sağlamak amacıyla kapsamlı yönergeler sunar.²⁸

1.3.4 Batılı Araştırmacıların Eserleri

Batılı araştırmacılar İslam şehirciliğinden bahseden birçok eser yazmışlardır. Bu eserlerden bazıları şunlardır: Weber Max: "The City", Don Martindale ve Getrud Newirth tarafından çevrilip düzenlenmiştir.²⁹ Can Lé Mişan: "el-Müessesati'd-Diniyye ve Ümrânül-İslami" (Dini Müesseseler ve İslam Şehirciliği).³⁰ Titus Burckhardt: "el-Medeniyyatü'l-İslamiyye" (İslam Şehirciliği).³¹ Nekita Alesif "el-Medinetül İslamiyye" (İslam Şehri).³²

1.3.5 Türk Yazarların Eserleri

Türkan Kejanlı'nın yapmış olduğu "Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez-Çarşı Gelişimi" isimli çalışmasında ifade edildiği üzere, tarihi kentler, geçmiş dönemlere ait yapıların bir arada bulunduğu ve bu yapılar aracılığıyla tarihsel sürekliliği yansıtan önemli yerleşimlerdir. Anadolu'da birçok şehir, antik çağlardan itibaren şekillenmiş olup, zamanla farklı kültürlerin etkisiyle

²⁷ Haşim Akça-Oğuzhan Bozatl, "Hisbe: İslam Ekonomisinde Düzenleyici ve Denetleyici Otorite", *Rekabet Dergisi* 69 (2018), 38.

²⁸ İmam Cüveyni'nin Gıyâsü'l-ümem fi's-siyaseti's-şer'iyyesi, Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi, İmam İbn-i Teymiyye'nin Memlûklû Sultanı Nasır Mehmet b. Kalavun için yazdığı Siyasetü's-şer'iyyesi örnek olarak gösterilebilir.

²⁹ Weber, Max, *The city translated and edited by Don Martindale and Getrud Newirth*, New York, 1966, 80-81.

³⁰ Can Lé Mişan, *el-Müessetül Diniyye ve Tahtinul Mudunul İslamiyye*, çev. Ahmet Mehmet Talab (Kiev: Yunasko, 1983), 13.

³¹ Titus Börkehard, *el-Medinetül İslamiyye* (Fas: y.y, t.y), 173.

³² Nekita Alisef vd., *el-Medeniyyâtül-İslamiyye*, Çev. Ahmet Taleb, Unisko, Paris, 1939, 98.

yeniden biçimlenmiştir. Özellikle Türklerin Anadolu'ya göç etmeye başlamasından sonra, bu kentler İslam hukukunun etkisiyle yeni bir kimlik kazanmıştır. Bu eserde Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu kentlerinin nasıl yapılandığı, şehir sistemleri, kale inşası, yerleşme tercihleri ve çarşı-merkez ilişkileri incelenmektedir. Bu yapısal öğelerin İslam şehircilik ilkeleriyle nasıl uyum sağladığı ve bu ilkelerin şehirlerin gelişimindeki rolü değerlendirilmiştir.³³

Mehmet Mahfuz Söylemez'in kaleme aldığı "İslam Şehirleri" isimli kitabı şu hususlardan bahsetmektedir: Mekân ile onu şekillendiren insan arasında karşılıklı bir özne-nesne ilişkisi söz konusudur. Medeniyet olgusu bu ilişkinin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanın, medeniyetin inşasında özne konumunda yer aldığı, literatürde genel kabul gören bir yaklaşımdır. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken husus, insanın öznesi olduğu medeniyetin yalnızca insana değil, aynı zamanda içinde varlık bulduğu mekâna da ait oluşudur. Dolayısıyla medeniyetin kurucu öznesi olan insan ile onun inşa ettiği ve başlangıçta nesne konumunda bulunan mekân arasında karşılıklı ve derin bağlar bulunmaktadır. Bu bağlar, salt fiziksel değil; sosyal, kültürel ve hukuki boyutları da içeren çok katmanlı bir etkileşimi ifade eder. Müslüman birey, mekânı şekillendirirken yalnızca estetik veya işlevsel kaygılarla değil; aynı zamanda kendisini var eden değerler sistemi olan İslam hukukunun ilkeleri doğrultusunda hareket eder. Bu ilkeler, mekânın biçimlenişinde yalnızca bireysel tercihlere yön veren ahlaki kurallar değil, aynı zamanda kamusal düzeni belirleyen normatif çerçevelerdir. Bu bağlamda başlık olarak seçilen "İslam Şehri" ifadesi, yalnızca Müslümanların yoğunlukla yaşadığı ya da yönettiği şehirleri değil, doğrudan İslam'ın temel ilkeleri doğrultusunda şekillendirilmiş, bu ilkelerle bütünleşmiş bir mekânsal düzeni ifade etmektedir. Bu şehir tipi, hem maddi hem de manevi unsurlarıyla İslam medeniyetinin mekâna yansıyan özgün örneklerinden biri olarak değerlendirilmelidir.³⁴

Mustafa Karataş "Hz. Peygamber'in yerleşim ve şehirleşmeye yönelik çabaları: Medine Örneği" başlıklı çalışmada Hz. Peygamber (s.a.s.), Medine'nin şehirleşme sürecinde yerleşim düzenine büyük bir özen gösterdiğini, şehir planlamasında dengenin korunması, belirli bölgelerde nüfusun aşırı yoğunlaşmasının önlenmesi ve

³³ Türkan Kejanlı, "Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez-Çarşı Gelişimi", *e-Journal of New World Sciences Academy*, C: V, S.3/ Diyarbakır, 2010,288.

³⁴ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Değişimin Sosyolojisinde Şehir ve Fıkıh İlişkisi* (Konya: Düşün Yayınları, 2011), 5.

bazı alanların tamamen boş kalmasının engellenmesi temel ilkeler arasında yer aldığını ifade etmiştir. Bu bağlamda, şehir merkezi olarak cami etrafında şekillenen yerleşim planında, boş bırakılması gereken alanların iskâna açılmasının hoş karşılanmadığını ifade etmiştir.³⁵

Turgut Cansever kaleme aldığı “İslam’da şehir ve mimari” isimli kitabında Osmanlı şehri, İslam mimarisinin temel meseleleri, mimarlık mirasının korunması ve İslam şehrinin belirleyici özellikleri üzerine felsefi ve tasavvufi temellere dayanan derinlikli bir perspektif sunar. Cansever, hem çağdaş hem de geleneksel mimarlık anlayışlarından yararlanarak, İslam mimarisinin ve şehirlerinin gelecekte hangi esaslar doğrultusunda şekillenmesi gerektiğine dair kapsamlı bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Onun yaklaşımı, yalnızca şehir planlaması ve mimarlık mesleğiyle sınırlı kalmaz; aynı zamanda sosyal, kültürel ve manevi boyutları da içine alan bütüncül bir anlayışı yansıtır. Bu yönüyle Cansever, yalnızca şehir plancıları ve mimarlar tarafından değil, genel okuyucu kitlesi tarafından da ilgiyle takip edilen önemli bir düşünür konumunda olmuştur.³⁶

Doç. Dr. Yılmaz Can’ın, “H.I-III/M.VII-IX. y.y. “İslam şehri” başlıklı makalesinde ve yazmış olduğu “İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı” isimli kitabında İslam toprakları üzerindeki klasik şehircilik anlayışı ile İslam’a komşu coğrafyalarda görülen şehircilik yaklaşımları mukayeseli olarak ele alınmış; İslam hukukunun etki ettiği şehirlerinin genel nitelikleri, fizikî unsurları ve yapısal özellikleri sistematik bir biçimde tasnif edilmiştir. Elde edilen veriler ışığında, İslam şehirlerinin ortak yönleriyle birlikte farklılaştıkları noktalar da analiz edilmiştir. Böylece, İslam şehircilik anlayışının karakteristik özelliklerini ortaya koymak ve bu anlayışın tarihî, kültürel ve coğrafi temellerini tespit etmek amaçlanmıştır.³⁷

³⁵ Mustafa Karataş, “Hz. Peygamber’in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları Medine Örneği”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 28 (2013), 59-84.

³⁶ Turgut Cansever, *İslam’da Şehir ve Mimari* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 6.

³⁷ Yılmaz Can, “H.I-III. / M.VII-IX.Y.Y. İslam Şehri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2014), 120.

Koray Özcan ise, konu ilgili yazdığı makalede, Anadolu Selçuklu ve erken dönem Anadolu-Türk kentlerinin mekânsal öğelerini analiz etmektedir.³⁸

³⁸ Koray Özcan, “Erken Dönem Anadolu–Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Öğeleri”, *Güz dergisi* 55 (2010), 197-198.

2. İSLAM HUKUKUNA GÖRE ŞEHİRCİLİK VE MİMARİDEKİ ESASLAR VE İLKELER

Yapıların inşası ve tasarımı sadece estetik ve çevresel düşünce ile mümkün değildir. Tam tersine maddi kıymetler ve manevi inanışlar insan hayatının her safhasında olduğu gibi şehircilik ve mimari alanında da kendini gösteren unsurlardır. Bu kıymetler ve manevi inanışlar doğrultusunda inşa edilen şehirler hemen hemen her ortamda insanların iç âleminin dışarıya tezahürüdür. Genel ifade ile insanın iç dünyası nasılsa dış dünyası da aynı şekildedir. Bu mana itibari ile şehirler iç âlemimizdeki düşlerin, özen gösterdiğimiz hususların, planların ve hedeflerin somut olarak hayatımıza yansımalarıdır. Her bir cemiyetin ve her bir uygarlığın şehircilik ve mimarideki tasarımı ve inşası farklıdır. Bulunduğumuz şehirler ruh halimizin maddi ve manevi zenginliklerimizin dışa yansımalarıdır. Bu sebepten dolayıdır ki bütün uygarlıklar kendi değerlerine mahsus bir yapı inşasına haizdir. İslam beldelerini de meydana getiren unsurlara bakacak olursak; estetikliğine, mimarisine yön veren İslami ilkeleri ve Müslümanların inandığı ve yaşadığı iç âlemindeki zenginliği görmemiz mümkündür.³⁹

Bu sebepten ötürü İslam dünyasındaki şehirleşme süreçleri yalnızca mimari olarak değil aynı zamanda toplumsal ve kültürel değerlerin yansımaları olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçler İslam hukuku ilkeleriyle şekillenerek insanların yaşam alanlarını daha adil estetik ve işlevsel hale getirmiştir. Bu bağlamda geçmişten alınacak dersler gelecekteki şehirlerin inşasında da önemli bir referans noktası olabilir. İslam şehirlerinin mimarisi tüm kamu ve özel alanları İslam hukukunun kapsamlı amaçları doğrultusunda tasarlanmıştır. Bu yapılar İslam'ın temel ilkeleri, hükümleri ve genel felsefe çerçevesinde inşa edilmiştir. Böylece şehirlerin fiziksel yapıları toplumun sosyal ve etik değerlerini yansıtan birer simge haline gelmiştir. İslam toplumlarında inşaat sadece fiziksel bir şehir oluşturma değil aynı zamanda manevi ve sosyal bir amaca hizmet etme boyutunu da içerir.⁴⁰

³⁹ Osman Köse (ed.), *Canik Belediyesi Kültür Yayınları*, “Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın”, *Samsun Canik Belediyesi* 2 (2016), 455.

⁴⁰ Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzi, *El-Mahsul fi İlmi Usuli'l-Fıkıh* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015), 1/159-160.

Bu şehirler üç ana aşamadan geçmiştir: İlk aşamada, İslam öncesinde halklar ve kabileler tarafından şekillendirilen şehirlerin yaygınlaşması ve İslami fetihler öncesindeki çeşitli merkezlerin İslam dönemine uyarlanması süreci yaşanmıştır. İkinci aşamada, İslami fetihlerden sömürgecilik dönemine kadar hüküm süren devletler tarafından yeni şehirlerin kurulması söz konusudur. Bu şehirler, İslam'ın rehberliğinde toplumsal yapıyı oluşturan ilkeleri yansıtan ve yaşam tarzlarına uygun bir biçimde şekillenmiştir. Şehirlerde sosyal ve mekânsal yapıların düzenlenmesinde ev dokunulmazlığı, iyi komşuluk ve zararın önlenmesi gibi İslam'ın getirdiği ilkeler önemli bir rol oynamıştır. Üçüncü aşama ise Batı sömürgeciliği etkisiyle ortaya çıkan değişimlerin bir devamıdır. Bu süreçte, yerel ekonomik kaynakların zarar görmesi, toplumsal yapıdaki farklı grupların kopması ve geleneksel kültürel dokunun derin bir biçimde parçalanması sonucunda şehirlerde büyük dönüşümler yaşanmıştır. Bu değişimler, Müslümanların tarihinde daha önce örneği görülmemiş şekilde kentsel alanların farklı bir yapıya bürünmesine yol açmıştır.⁴¹

Herhangi bir ilim dalının tanımı, ele aldığı konular ve kullandığı terimlerin açıklanmasıyla başlar. Bu sürecin amaç ve araçlarını belirlemek de ayrıca önemlidir. İmar, insanların çıkarlarını koruyarak, ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri ve toplumsal bir bütünlük içinde varlıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan sosyal bir düzeni ifade eder. Allah, insanların dünya üzerindeki varlığı ile yeryüzünün imarını istemektedir. Şehirlerin inşası da bu görevin bir yansımasıdır. Bu anlam, Fas kurucusu II. İdris'in duasında açıkça dile getirilmiştir:

*“Allah'ım, bu şehri inşa etme seabim gösteriş yapmak, övünmek, riya, ün kazanmak ya da kibir değildi. Amacım yalnızca burada sana ibadet edilmesi, Kitabının okunması, sınırlarının korunması ve dininin şeriatının yaşatılmasıydı. Allah'ım, buranın halkını iyilik yolunda muvaffak eyle, onlara yardım et, düşmanlarının şerrinden koru, rızıklarını bol eyle ve onları fitne ve bölünmelerden uzak tut.”*⁴²

Kentsel yapı hedefinin göz önünde bulundurulmasıyla birlikte, gelişim sürecini kontrol eden ve yönetim sistemlerinin temelini oluşturan üç ana ilke ortaya çıkar.

⁴¹ İbn er-Rami el-Benna, *İnşaat Hükümlerinin İlanı*, ed. Ferid bin Süleyman (Tunus: Üniversite Yayıncılık Evi, 1999);158. el-Hatib el-Bağdadi Ebu Bekir Ahmed bin Ali bin Sabit, *Barış Şehri Tarihi ve Halkının Bilginleri ve Misafirleriyle İlgili Haberler*, ed. Beşar Avvad Maruf (Beyrut: Batı İslam Evi, 2002);58.

⁴² Ebu Şenb Halit Abdülkerim, *et-Tahtütul Umrani li Medinetu-Meknes Bil Mağribul-Aksa ve Eser el-Mevle İsmail el-Alevi Biha* ts,66.

Bunlar; menfaatlerin korunması, zararların önlenmesi, hizmetlerin kolaylaştırılmasıdır.⁴³

2.1 Şehircilik ve Yapı

Günümüzde yaygın olarak kullanılan “mimarlık” kavramının ticari, işlevsel, dayanıklı ve estetik gibi üç ana temele dayandığı dikkat çekici bir noktadır. Ancak, geleneksel esnek temellerin gerekliliklerini tam anlamıyla karşılayamamaktadır. Bu nedenle, İslam coğrafyasında inşa hareketini ifade eden ve yapı sanatını tanımlayan bir terim olarak “bina” yöntemi geliştirilmiştir. Bu kavram, Allah’a kapsamlı bir ibadet ortamı sunmayı kolaylaştıran ve yenilikçi alan sunan bir anlam taşır. Böylelikle, insanın istek ve ihtiyaçlarını kendi inanç ve değer anlayışları çerçevesinde karşılayan bir yapı anlayışını yansıtır.

Bu çerçevede, mimarının daha geniş hedeflerini, şehirdeki şeriat amaçlarını, ilkelerini ve hükümlerini ortaya koyar. Şehrin bu genel analizinin önemi, farklı yapıların mimari formlarını anlamamıza katkı sağlar.

Fıkıhın şehircilik ve mimari alanındaki amacı, insan hayatındaki maddi ve manevi faaliyetleri düzenleyen, yapı ve mimari hareketliliği dengeleyen bir alan sağlar. Bu düzenlemeler, Müslüman toplumların kimliklerini belirleyen ve şehirlerin imarında temel teşkil eden değerlerdir. Fıkıhta, İslam mimarisi ve şehir planlamasında ahlaki değerlere riayet etmek, kamusal ve özel mülkiyeti korumak esastır. İslam dünyasında şehirleşme süreçleri sömürge döneminin dışında İslam hukukunun temel ilkelerinden ilham alınarak şekillenmiştir. Bu, şehirde yaşayanların İslam hukukunun temel ilkelerinden olan; mahremiyeti, canı, dini, nesli, malı ve mülkiyeti korunması kuralları ile hukuk nizamı içinde bulunmalarını sağlar. Kamusal veya özel mülklerin zorla alınmasını, hak gaspını veya izinsiz yapı değişiklikleri gibi şehircilik ve mimaride şeriata uygun olmayan birçok yanlış önlemeyi amaçlar. Çünkü bu tür eylemler, kamusal ve özel mülkiyet dokunulmazlığına yönelik bir ihlal anlamına gelir.⁴⁴

⁴³ D. Türkan Kejanlı, “Anadolu’da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez-Çarşı Gelişimi”, *social sciences Academy* 5/3 (2010), 288.

⁴⁴ Kejanlı, “Anadolu’da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi Kale ve Merkez- Çarşı Gelişimi”.

2.1.1 İslam Şehirlerinde Mahremiyeti Koruma Kuralı

Mahremiyet lügat manasıyla özel, önemli veya mukaddes bir yer olup sakınılan, hususi, harem gibi manalara gelen Arap lugatına ait bir kelimedir.⁴⁵ Mahremiyet ve harem kelimesi içerisinde gizliliği barındıran, dikkat edilmesi gereken ve serbest bir şekilde davranmanın uygun görülmediği bir yeri izah eder. Bir evin hususi hayatının geçirildiği kısımlara ve buna paralel olarak bu kısımlarda hayatını geçiren hanımlara da harem isminin verilmesinin nedeni İslam dininin hanımların yaşadığı bu kısımlara ev hanımları ile hiçbir kan bağı bulunmayan erkeklerin dâhil olmasını (namahrem) yasaklamasından ileri geliyor.⁴⁶ Nitekim Allah Teâlâ Kur'an-ı Kerim'de “*Ey İman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere geldiğinizi hissettirip (izin alıp) ev sahiplerine selam vermeden girmeyin. Bu davranış sizin için daha hayırlıdır. Düşünüp anlayasınız diye size öğüt veriyor.*”⁴⁷ buyurarak hanelerdeki mahremiyete hassasiyet gösterilmesini emretmektedir. Peygamber Efendimiz birçok hadisinde Müslümanların günlük yaşamında mahremiyetin tatbiikine dair önemli ikazları ve uygulamaları görülmektedir. Mesela Peygamber Efendimiz bülüğ çağına gelmiş erkek ve kız çocuk sahibi ebeveynlere odalarını ayırmasını emreder. Buna örnek olarak Efendimizin kendi hanesinde bülüğ ulaşmış kızların kalması için ‘hıdr’ ismi verilen bir çadırı hanesinin bir kenarına kurduğu nakledilir.⁴⁸ Hayatta Efendimizin hanesinde yaşayan çocukları olmadığı bilinse de her bir eşi için ayrı ayrı oda yaptırdığı biliniyor. Hatta Hz. Âişe'nin odasında hurma dallarından yapılmış bir çadır mevcuttu.⁴⁹ Sahabe döneminde tesettür ayetleri nazil oluncaya kadar⁵⁰ kadınların dışarıya çıkması uygun karşılanmazken sadece def-i hacetleri için çıkılması uygun görülmüştür. Efendimiz kadınların ihtiyaçlarını gidermeleri için evlerin içerisine helalar yaptırmıştır. Hatta Semhudi'nin rivayetine göre bu helanın Hz. Fatıma ile eşi Hz. Âişe'nin odalarının arasındaki bir bölümde yer aldığı anlaşılmaktadır.⁵¹ Bu hadislerden anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber'in hanesinde mahremiyeti tesis etmek için perde çekmek ve odalara

⁴⁵ İsmail Karagöz vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/401.

⁴⁶ Köse, *Canik Belediyesi, Kültür Yayınları*, 456.

⁴⁷ en-Nûr 24/27

⁴⁸ Müsned 4/78.

⁴⁹ Nüreddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr b. Süleymân el-Heysemi, *Mecmauz-Zevaid ve Menbeül-Fevaid* (cidde: Darü'l-Minhac, 2015).

⁵⁰ el-Ahzâb 33/33.

⁵¹ Nureddin Ali b Ahmed Semhudi, *Medine Münevvere Tarihi; Vefâül Vefa bi Ahbari Daril Mustafa* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye., 1971). 466.

uygun çadır kurdurmak gibi birçok uygulamalar görülmektedir.⁵² Fıkıh kurallarının gereği olarak hanelerin kullanımında olan mutfak, oda gibi kısımlara banyo, lavabo, misafirhane, mescit, haremlik ve selamlık gibi kısımların eklendiği söylenebilir. Mahremiyetin mekâna yansımaları ayet ve hadisler ışığında inceledikten sonra daha geniş bir şekilde ele alabiliriz.

İslam beldelerinde mahremiyet kavramı planlı bir biçimde tasarlanmış hali ile “tam mahremiyet” bölümünden “yarı mahremiyet” bölümleri yönünde bir gidişat takip eder. Hanemizin en özel bölümü olan yatak odasından tutun pazar ve çarşıya kadar uzanan alanlarda mahremiyetin aşamalarını görürüz. İşte İslam şehirleşme ve mimariye hüviyetini veren alanını belli eden ve İslam şehirlerinin içerisinde bulunan fakat ilk baktığımız zaman gözlemlenemeyen saklı unsurlardır.

Mahremiyet kavramının İslam şehirleşme ve mimarisinde yer aldığı önemini daha iyi kavrayabilmemiz için teorik düşünceden daha çok yapılarda mahremiyetin hudutlarını tayin etmek icap eder. Yapıların hudutları nelerdir? İnsanların görmesinin uygun olup olmadığı unsurlar, görme işlevinin münasip olarak mimari açıdan tasarlanması gibi toplumsal ve fert olarak mahrem alanlarının ne şekilde belirlendiği gibi birçok yönlü sualler, İslam dininin temel ilkelerinden olan mahremiyet kavramının şehirleşme ve mimari alanında ne şekilde tatbik edildiği gösterir. Mahremiyet ilkesi yalnızca insanların bir fert olarak yaşadığı yaşamın değil kuruluş etkinliklerinin maddi çalışmada ve mimaride sevk edici ana unsurlardandır. Şehirleşme ve mimaride “duvar” dışarıdan gelebilecek zararlara karşı koruyucu bir örtü olarak, erkek ile kadın, haram ile helalin hududunu belli eden bir madde olarak önümüze çıkmaktadır. Bu zamana kadar kendi başına derinlemesine ilmi bir araştırmaya mevzu olmayan şehirleşme ve mimaride mahremiyet konusunu, şehirleşme ve mimaride korunması gereken değerler başlığı altında fıkhi ilkeler ışığında izah etmeye çalışacağız.

2.1.1.1 İslam şehirlerinde mahremiyeti koruma kuralının meskene yansımaları

Mesken mahremiyeti, mahremiyet bölümünün içerisindeki konuların en önemlilerinden bir tanesidir. İçerisinde yaşadığımız meskenlerimiz hususi aile

⁵² Buhari “Vudu”. 11; İbn Mace, “Taharet”, 16-17.

yaşamımızın gizlenmesini sağlama hususunda mahrem bir bölümdür. Meskenlerin içerisinde yaşamını geçirenleri hayatta meydana gelebilecek bir takım olumsuzluklara karşı muhafaza etmekle kalmayıp aynı zaman içerisinde hususi ve mahrem olan ev hallerini bir başka insanların gözleri ile vâkıf olmasından muhafaza ettiği yine başkalarının tehditlerine ve ilişmelerine karşı koruduğunu söylemekte mümkündür. Bu sebepten dolayı dışarıdaki kişilerin karışmadığı meskenlerimizin içerisi mahremdir. Bu mahremiyetin korunduğu yer olması açısından mahremiyet ve mesken birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Mahremiyetin tüm öğeleri ile mevcut olması ev mahremiyetinin sağlanmasına paraleldir. Mesken, insanlarda doğuştan olan mahremiyeti tesis ettiği yerdir. Muhafaza edilmek, saklanmak, sakınılmaktır. Bir başka ifade ile mesken hariçtekilere göre; “harem” mesken içerisinde geçirilen aile hayatı ise mahremdir. Batılı araştırmacı Pulhan; “*Mesken İslam dinine mensup kişilerin gizli cennetidir*” şeklinde ifade etmiştir.⁵³

İslam kültürünün tam odağında kişilerin bizzat şahsiyetlerinden başlayarak, giyiminden kuşamına, ikamet ettiği evinden kaldığı odasına, yaşadığı sokaktan mahalleye, şehir ve mimariye kadar hayatın bütün aşamalarında belirleyici olan, hüküm koyan, nizam ve intizam getiren bir mahremiyet düşüncesi vardır. İslam dininin uygulamış olduğu kurallar evlerde komple bir değişikliğe sebep olmamıştır. Fakat aile içerisinde yaşayanların birbirleri ile olan ilişkilerine bir düzen getirme bakımından çocukların kalmış olduğu hücrelerin ayrılması, meskenlere ve hücrelere hane sahibinin izni olmadan girilmemesi, yaşı belli bir seviyeye gelen çocuklarının ebeveynlerinin yanlarından ayrılması, yapıları inşa ederken komşuların haklarına riayet etmesi gibi bir takım konular İslam şehir ve mimarisine has bir hüviyetin kazandırılmasını sağlamıştır.⁵⁴ Kur’an-ı Kerim’de ve Hadis-i Şeriflerde hanelere nasıl girileceği hususunda birçok misaller verilmiştir. Peygamber Efendimiz bir hadisinde haneye izinsiz girenlerle mücadele hakkı olduğunu haber vermiştir.⁵⁵ Tarihi süreçte genel olarak hanelerinden dışarı çıkmamaya ihtimam gösteren hanımlar evlerinden dışarı çıkacağı zaman da “hicap” adı verilen tesettürleri ile çıkarlardı. Osmanlı döneminde,

⁵³ Köse, *Canik Belediyesi, Kültür Yayınları*,459.

⁵⁴ Elif Evrim Şencan, “*Dört Mekân Bir Kadın: Osmanlı Döneminde Kıbrıs Adasında Yaşayan Müslüman Türk Kadınının Yaşam Alanının Mesafe Analizi Yoluyla İncelenmesi*”, *Cumhuriyet Araştırma Dergisi* 20 (2014), 206-211.

⁵⁵ Ahmed Bin Hanbel, *Müsnedül imam Ahmed Bin Hanbel* (Kahire: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994). 317 (No. 22836)

kadınların geçişi sırasında erkeklerin çekilmesini sağlayan “düstur” adlı bir gelenek geliştirilmiştir. Bu ifade Arap kültürüne de yerleşmiş ve aniden “Düstur ya Efendim!” şeklinde kullanılmıştır. Tüm bu uygulamalar, İslam’ın mahremiyeti koruma anlayışının yansımalarıdır. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) Medine’ye hicret ettiğinde Halid bin Zeyd’in (Ebu Eyyub el-Ensari) evine konuk olmuştur. Peygamber Efendimiz altlı üstlü iki odadan ibaret olan evinin üst katında misafir etmek isteyen Halid bin Zeyd’in isteğini geri çevirmiştir. Bu olay, Osmanlı’daki “selamlık” ve “haremlık” düzenlemesinin ilham kaynağı olmuştur.⁵⁶

Yine ana cadde üzerinde duran bir kişi dükkânların kapısını görürken yan sokaklarda ise hemen bir duvar veya “başura” ile karşılaşır. Bu sayede, bireylerin mahremiyetlerini koruma çabası ile kötü niyetlerden uzaklaşmaları sağlanmıştır. Bu ilkeler İslam mimarisine uyarlanmış ve şu ayetle desteklenmiştir: “*Mümin kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar.*”⁵⁷ Müslüman mimarlar, bu ayeti tasarımlarına yansıtarak mahremiyeti sağlamışlardır.

Bu vaziyet Müslüman beldelerini gezmek için gelenlerin de ilgisini uyandırmıştır. Aslında baktığımız zaman bahsi geçen bu olay ‘duvar’ unsurunun mantığının ve birçok kullanımının da uzantısıdır. Nasıl ki hanımlar için birçok tesettür ürünü varsa duvarda bir nevi örtü çeşididir. İbn Teymiye bu olayı şu ifade ile açıklamıştır. “Kadınlar evleri ve hicapları ile örtülü olmalıdırlar.”⁵⁸ Edirne’de görev yapan İngiltere Büyükelçisi’nin eşi Lady Montagu Müslümanların evlerine dair yapmış olduğu gözlem sonucu Edirne’deki bir Müslüman evini şöyle tarif eder.

*“Buradaki evler küçük veya büyük, iki kısımdan ibaret, aralarında dar bir geçitle bağlantı sağlanıyor. Birinci kısmın önünde geniş bir avlu ve etrafında da üstü örtülü galeriler var ki, bu benim çok hoşuma gidiyor. Galerilerin bütün odalara bağlantısı var. Odalar umumiyetle büyük. Renkli camlardan yapılmış iki sıra pencereleri var. İki kattan fazla evler çok az. Hemen hepsinin de galerisi var. Otuz basamağı geçmeyen merdivenler çok geniş. İşte bütün bu anlattıklarım ev sahibinin oturduğu kısımla ilgili. Kadınların oturduğu kısmın da ki buraya harem diyorlar bir galerisi var, odaların pencereleri buraya bakıyor. Pencere sayısı diğer kısımlardaki kadar. Renkleri ve eşyaları itibarıyla bu odalar daha ferah...”*⁵⁹

⁵⁶ Özerol - Atlı, “Ebû Eyyûb el-Ensârî Hakkında Yazılmış Bir Hikâyenin Çevriyazısı ve Tahlili”,493.

⁵⁷ en-Nûr 24/31.

⁵⁸ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *el-Hicab li'l-Mer'e ve libasuha fi's-salaat* (Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1974).

⁵⁹ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurtoglu (İstanbul: Tercüman, ts.),73.

İslam şehir ve mimarisinde ailelerin yaşam mahremiyeti dikkate alındığından hanelerin avlusundaki duvarlar yüksek inşa edilmiştir. Bu durum Trabzon, Kıbrıs ve Antep gibi İslam beldelerinde meskenler hakkında yapılan tetkiklerde görülmüştür. Avlular meskenlerin aralarındaki irtibatın temin edildiği bölümdür. Bu bölüm burada yaşayanların hayatında büyük bir öneme sahiptir. Avlularda bulunan yan duvar direk sokak duvarına veya komşunun duvarına karşıdır. Şehir hayatında büyük bir öneme sahip komşularımızın hanesine veyahut da duvar kısmına müsavi olan bahçe duvarı ise çift sıralı kalın bir şekilde inşa edilir. Bütün hane sahipleri kendi hanelerine özel inşa edilen bu duvarların kendilerine ait olduğunu göstermek için duvarların boyutunda ve kalınlığında pencere şekline benzer bir derinlik bırakılır. Komşularımızın hanelerindeki duvarın kalınlık ve boyut olarak hududu tayin edilmiş olur. Evlerin dar ve küçük sokaklarda birbirlerine yapışık bir şekilde yapılmasının sebebi hava şartlarının sıcak olmasıdır. Evleri bu şekilde inşa ederken komşu evlerine doğru olan kısımlara pencere alanı bırakılmayarak hanelerin birbirlerinin mahremiyetine vâkıf olmasına mani olunmuştur. Komşuluk hukukuna bu şekilde özen gösterilmiştir.⁶⁰ Öte yandan Müslüman şehirlerinde haneler içeri kısma bakar şekilde inşa edilmiştir. Kasten dışarıya dönük bir şekilde yapılan pencere yok denilecek kadar azdır. Bunun sebebi ise evlerde yaşayan kimselerin dışarıyı görmemesi için değil dışardakiler tarafından içeride yaşayanların görülmemesi içindir. Ayrıca, ev kapıları ana cadde yerine yan sokaklara açılmış, böylece dışarıdan gelenlerin evin içini görmesi önlenmiştir.⁶¹ İslam mimarisinde binalar inşa edilirken insanların huzur içinde yaşamaları, birbirlerini rahatsız etmemeleri ve birbirlerinden rahatsız olmamalarını temin edecek ayrıntılar gözetilmiştir. Örneğin, karşılıklı binaların kapıları birbirine bakmaz. Pencere ve balkonları birbirini görmez. Dış kapıdan giren birisi doğrudan avluya ya da evin içerisine bakamaz. Girişte “başura” denilen kırık bir koridor vardır. Yukarı bölümlerde kadın mahfeli ve sabatlar “kadın yolları” bulunur. Böylece kadınlar rahat bir şekilde evden eve sokağa çıkmadan geçebilirler. Bu ayrıntılar Avrupa

⁶⁰ Ali Atar, *Osmanlı Dönemi Antep Evleri* (İstanbul: Merinos Halı Kültür Hizmeti, 2004). 57. Şencan, “Dört Mekân Bir Kadın: Osmanlı Döneminde Kıbrıs Adasında Yaşayan Müslüman Türk Kadınının Yaşam Alanının Mesafe Analizi Yoluyla İncelenmesi”. 212.

⁶¹ Şihabüddin Ahmed İbn Ebi’r-Rebi, *Mukaddimetu Sulukul Malik Fi Tedbiril Memalik* (İstanbul: Alem Matbaası, 1315), 107-108.

şehirlerinde görülmez. Aynı şekilde şehirlerin sur kapılarında, bina kapılarında büyük kapının bir tarafında küçük bir kapı “Hoha” bulunur.⁶²

Mahremiyeti korumada ses yalıtımı da önemlidir. Komşular, birbirlerinin evlerinden gelen sesleri duymaz. Bu, ayetin bir uygulamasıdır: “*Birbirinizin kusurunu araştırmayın.*”⁶³ Müslüman mimarlar bu prensibi uygulayarak ses geçirmeyen duvarlar inşa etmişlerdir. Bu uygulama, modern çağdaki ses yalıtımlı duvarlarla benzerlik göstermekte olup, İslam medeniyetine özgü bir yeniliktir.⁶⁴ Bu sebepten ötürü, gürültüden korumak amacıyla ana yollardan geçen vasıtaların, seyyar satıcıların seslerinden korumak amacı ile binaların kapıları anayollara açılmaz, sokaklara açılır idi. Bu sayede, bireylerin mahremiyetlerini koruma çabası ile kötü niyetlerden uzaklaşmaları sağlanmıştır.⁶⁵ Evlerimizden avlularımıza, buradan sokaklara, oradan da çarşı ve pazara kadar kısım kısım uzanan mahremiyeti izlersek mahremiyetin hususi yaşamdan toplumsal alana nasıl ve ne şekilde açıldığı görülmektedir. Erkek ve kadınların özel kamu alanlarındaki kullanımlarına baktığımız zaman erkeklerin daha çok kamusal alanları kadınların ise daha çok özel alanları kullandıklarını görürüz. Hareket alanı evlerle sınırlı olan kadınların hareket alanını daha da genişletmek için “haneler ile sokak arasında” bir ara alan oluştururlar.⁶⁶ Bu bölüme bakıldığında hem sokak ile içli dışlı olunan bir yer, hem de eve dâhil olunan bir yer gibidir. Bu alana çıkan kadınların hem içeride hem de dışarıda olduğu kabul edilir. Kapının önü, pencerenin kenarı ve bir balkon gibi hem toplumsal hem de özel alan olma özelliği taşıyan bir “Ara alan” kabul edilir.

Burada önemli olan bir hususu ifade etmek gerekir; Şehirleşme ve mimarinin her alanında mahremiyetin tam manasıyla uygulanabilmesi maddi imkânlarla bağlıdır. Uğur Tanyeli gibi isimler 18. ve 19. y.y’da bir hücre içerisinde yaşayan ailelerin mahremiyetinin nasıl sağlandığı, ne şekilde muhafaza edildiği göz önünde bulundurulduğunda mahremiyeti “lüks” olarak tanımlamışlardır. Mahremiyetin

⁶² Arzu Can, *Risâle-i Mi’mariyye’de Kavramlar ve Terminoloji* (Marmara Üniversitesi, 2005), 102; Seyyid Abdülaziz Selim, “*Mustalahtul imarutul Mağribiyye el-Endelüsiyye*”, *Mısır İslam araştırmaları Enstitüsü* 7/1-2 (1957), 249.

⁶³ el-Hucurât 49/12.

⁶⁴ Yalçın, “*Fıkhü’l-Umran: el-İmaratu ve’l-Müctema’u ve’d-Devletü fi’l-Hadarati’l-İslamiyye*”, 249; Halid Azeb, *el-fustat Asmatu Mısru’l-İslamiyye* (Kahire: Darul-Afakul-Arabiyye, 2008), 13.

⁶⁵ Yalçın, “*Fıkhü’l-Umran: el-İmaratu ve’l-Müctema’u ve’d-Devletü fi’l-Hadarati’l-İslamiyye*”, 249.

⁶⁶ Azeb, *el-Fustat Asmatu Mısru’l-İslamiyye*, 14.

imkânlarla bağılı olmasını “odalar ne kadar büyük ve genişse mahremiyetin muhafazasına o kadar imkan vardır. Ne kadar dar ise o kadar yoktur” şeklinde yorumlamakta yanlış olur. Önemli olan odaların, meskenlerin kısıtlı olması ve kategorize edilmesi değil, mahremiyetin nasıl ve ne şekilde hayata geçirildiği ve sağlandığıdır. Her insanın evinin geniş ve büyük olma ihtimali yoktur. Ancak insanlar yaşamış olduğu ortama ve koşullara göre mahremiyeti tesis etmek için bir sistem uyarlamışlardır.⁶⁷ Hz. Peygamber (s.a.s.) aileler ve ebeveynler arasındaki mahremiyeti tesis etmek için çocuklarını yatırırken onlar için çadır kurulmasını tavsiye etmiştir. Bu şekilde olan meskenlerde ev ahalisi hem kendi içerisine karşı hem de evin dışından gelecek insanlara karşı her zaman ihtiyatlı olmuşlardır.

2.1.1.2 İslam şehirlerinde mahremiyet bölgesi olarak sokak

Mahremiyetin tesis edildiği alanlardan bir diğeri de sokaktır. İslam şehirlerinde sokaklar ve caddeler inşa edilirken vasıtaların rahatça geçeceği şekilde inşa edilmiştir. Buralar bir başka kamulaşma alanlarıdır. Sokakları o şehirde yaşayan insanların tamamına değil sadece o sokakta yaşayanların kullanımlarına aittir. Baktığımız zaman sokaklar ne kamu alanıdır ne de özel bir alandır. Müslüman beldelerinde sokak daha çok hususi bölümden toplumsal bir bölüme geçiş alanını ifade eder. Bu sebepten ötürü insanların yaşadığı özel alan olan ev ile kamusal alan olan ana caddeler arasında “yarı mahrem” veya “ikinci bir mahrem katman” bir alan meydana getirilmektedir. O alanının sınırının geçilmesi uygun görülmez ve mecburi bir sebep olmadıkça oranın dışında bir mahallede yaşayan kişiler tarafından oraya girilmesine de izin verilmez. Burası aynı vakitte o bölgede yaşayanlar için emniyetli bölge mevkiindedir.⁶⁸ Müslümanların mahremiyet düşüncesini haklı olarak ortaya koyan bir başka tutum ise, çıkmaz sokakların şehirlerin ana bölümünde değil de insanların yaşadığı mesken bölgelerinde yapılmış olmasıdır. Böyle bir şekilde şehir inşa edildiği zaman şehir merkezinde ulaşım daha hızlı bir şekilde sağlanmış olur. Mesken alanlarda yaşam ise doğa ile iç içe daha huzurlu ve sorunsuz bir şekildedir.

⁶⁷Yalçın, *Fıkhü'l-Umran: el-İmaratü ve'l-Müctema'u ve'd-Devletü fi'l-Hadaratü'l-İslamiyye*.250.Uğur Tanyeli, *İstanbul'da mekan mahremiyetinin ihlali ve teşhiri: Gerilimli bir tarihçe ve 41 fotoğraf* (İstanbul: Akın Nalça Kitapları, 2012), 18.

⁶⁸Şencan, “Dört Mekân Bir Kadın: Osmanlı Döneminde Kıbrıs Adasında Yaşayan Müslüman Türk Kadınının Yaşam Alanının Mesafe Analizi Yoluyla İncelenmesi”, 206-211.

Bugün Avrupa'daki şehircilik yapısına baktığımız zaman onlarda da mahremiyetin, çocuk sağlığının, emniyetin ve konforun önemsendiğini görebiliriz. Özellikle de son zamanlarda oluşturulan şehir planları, çocuk sağlığı, emniyeti ve konforu göz önünde bulundurularak oluşturulmakta ve yapılan yasalar da bunlara göre çıkarılmaktadır. Bir takım sokaklara, sadece orada yaşayanların girmesine izin verilerek çıkmaz sokak fikri benimsenmektedir. Bu sokakların, çocukların oyun oynadığı alanlar olduğunu belirterek araçların buradan geçerken süratini düşürerek geçmesi ve bu düşük sürat sebebiyle burada yaşamayanların yol tercihlerini ana yollardan yana yapması istenmiştir. Böylece çocukların emniyetini, sağlığını ve rahatlığını güvence altına almaktadır. Yine Avrupa şehirlerinde görülen başka bir durum ise şudur; normalde geniş olan sokaklarda bisikletlerin kullanılması için yapılan bir takım dekoratif işlemler sebebi ile yapılan sokak daraltma işlemleri, araç sürücüleri tarafından “kısa yol” olarak kullanılmasının engellenmesi için yapılmıştır. Bu durum ise o mahallede yaşayanların daha güvenli, daha rahat ve daha müreffeh bir ortama ulaşmalarını sağlamaktadır. İslam şehir ve mimarisinde, yıllar önce uygulanan aile ve mahremiyet kurallarının günümüz Avrupa şehirlerinde de bir hayli önemsenerek uygulandığını ve istenildiğini görmekteyiz.

Mahremiyetin tesis edildiği diğer bir alan ise mahalledir. İslam şehircilik anlayışında hanımlar için “yarı mahrem” bölge olarak kabul edilen diğer bölüm ise mahalledir. Müslümanlar, etrafı duvarlar ile çevrilmiş, sınırları daraltılmış bir ev hayatı ile karşı karşıya bırakılmamıştır. Kadınların rahatça gezip dolaştığı yarı kamusal, yarı özel alan olarak kabul edilen mahalle, ev ve sokaktan sonra üçüncü bir bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹ Sadece birbirlerini tanıyan ve birbirleri ile güzel bir şekilde geçinen kişilerin bir araya geldiği, beraberce vakit geçirdiği ve dışarıdan oraya girmek isteyenlerin kolaylıkla giremediği, ulaşamadığı ev ve sokaktan sonra bir mahrem bölüm veya “yarı mahrem” alan olarak kabul edilir. Bakıldığı zaman bir üzüm salkımına benzetilen mahalle, dışarıdan birbirlerini gözetleyen, iç tarafı ise hususi bölümlerden oluşur. Mahallede bulunan ev grupları ve “Tariki-Has” ile evlere kadar varan birçok kez de avlunun çevresinde tertip edilmiş çıkmaz sokaktan meydana gelir.

⁶⁹ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 4 (1984), 69-78.

Bahsedilen bu bölümlerde değişik uzaklıklara göre uyarlanmış bir mahremiyet kuralı tatbik edilir.

İslam beldelerinde “Car-ı mulasıklar” komşular arasından belirli bir oranda daha yakın olanlar ile başka bir mahremiyet alanı meydana getirir. Komşuluk bazen de anne, baba ve kardeş gibi birinci derece yakından bir akraba gibi düşünülebilir. Hadis-i Şeriflerde ifade edilen ve fıkıh alanında önemli bir konu olan “Komşu hakları” bu şekilde bir “Yarı mahrem” bölümün meydana gelmesine sebep olmuştur. İnsanlar arasındaki münasebet durumuna bağlı olarak mekân mahremiyeti sınıfı oluşturulmuştur.⁷⁰ Komşuların evlerini inşa ederken, birbirlerine gerek görüntü, gerek mahremiyet ihlali, gerekse de kullanım olarak birbirlerine zarar vermeyecek şekilde dikkat edilmesi, onların birbirleri üzerindeki hakları oluşturur. Şikâyetlerin birçoğu “makar-ı nisvan” olan mahalleler ve “tariki has” ile alakalı olduğu hâkim tutanaklarına geçtiği müşahade edilmektedir. Bu konularda yapılan şikâyetlerde, yapılan tetkikler sonucu mahremiyetin ihlal edilmesi gibi bir durum tespit edilirse, uygun bir hal ile o durumun düzeltildiği mahkeme kayıtlarında görülmektedir. Meskenlerde mahremiyet kuralının uygulanmasından ödün verilmemiştir. Meskenlerde mahremiyet kuralını ihlal etme endişesinden ötürü inşa edilen bir ev, yan taraflarındaki komşu evlerin görüş açlarına ve yüksekliklerine göre tasarlanmıştır. Mevcut bir evin yanına ondan daha yüksek bir ev inşa edilirse kısa kalan ev sahibinin mahkemeye başvurarak yüksek olan binayı, mahremiyetini ihlal etme sebebi ile yıktırma hakkına sahiptir. Hatta komşusunun hanesinden daha yüksek odası olan kişinin odası yıkılabilirdi.

Evlerin inşası ve şehirlerin planlaması üzerine yapılan bu denli hassasiyetin sebebi İslam’ın mahremiyet kuralıdır. İnşa edilen evlerin boyutlarının yüksek olmasının bu derecede sıkıntı yapılmasının sebebi, ev boyutu yüksek olan ev sahiplerinin komşu evlerinin içerisinin ve avlusunun görünmesiyle mahremiyet kuralının çiğnenmesidir. İslam hukukçularından İsa bin Dinar ve İbn Kasım, komşunun mahremiyetini korumak amacıyla, kişinin komşusunun izni olmadan evini daha yükseğe yapamayacağını belirtmişlerdir.⁷¹ Bu görüş, Peygamber Efendimizin (s.a.s.) “*Müslümanların mahremiyetini araştırmayın*”⁷² hadisinden alınmıştır ve komşular arası saygıyı öne

⁷⁰ Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, 17.

⁷¹ Fikret Yılmaz, “Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına dair”, *Toplum ve Bilim* 83 (2000), 105-107.

⁷² Tirmizi Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Sünen-i Tirmizi* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015), 84 (No.2101).

çıkarmıştır. Aynı nedenle, komşunun izni olmaksızın binaların yükseltilmemesi ve böylece mahremiyete saygı gösterilmesi öngörülmüştür. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) komşu haklarını anlatırken, “*Komşu yardım isterse, ona yardım et. İzni olmadıkça üzerine bina yaparak onu rüzgârdan mahrum bırakma*” buyurmuştur.⁷³ Bu amaçla, İslam mimarisinde mahremiyeti sağlayan özel tasarımlar geliştirilmiştir.

Aynı hükümde olan diğer unsur ise penceredir. Bu kısımlardaki asıl mesele, komşu evinde bulunan “makar-ı nisvan” olan bölgenin yani hane hanımlarının olduğu kısımların görünmesidir. Böyle davalarda kadı, alanında uzmanlaşmış kişilerden bir heyet oluşturarak keşif yapması için olay yerine gönderir orada araştırma ve incelemede bulunan heyet bir rapor hazırlayıp mahkemeye sunar. Kadı da bu rapora göre karar verirdi. İnşa edilen evlerin mahremiyeti muhafaza kuralı doğrultusunda birbirleri ile olan münasebetleri bu derecede sıkı bir plan ve programa dayalı olduğundan dolayı İslam şehirlerinin mahremiyeti koruma kuralı ile biçimlendiğini ifade edebiliriz.⁷⁴ Bu sebepten Turgut Cansever “*İki ev arasındaki mesafe, her tür mevzuat ve idareyle ilgili sınırlamalardan azade hipotetik durumda, iki tür güç ve tavrın sonucudur: Birincisi korku, iş birliği ihtiyacı ve sosyal dayanışma, ikincisi ise güvenlik, mahremiyet ve ferdiyettir.*”⁷⁵ diye ifade etmiştir.

Mahremiyetin tesis edilmesinde önemli olan diğer bir unsur ise duvardır. Mahremiyetin muhafaza edilmesi Müslümanların içerisinde olduğu günlük yaşamın temelini ve bilincindeki değerleri meydana getirir. Bu değerler namusu koruma, canı koruma, malı koruma, maddi ve manevi tecavüz ve tacizin yasak olması gibi değerlerdir. Bu açıdan bakıldığında zaman mahremiyet kuralı Müslüman toplum ve beldelerinin vazgeçilmez mevcudiyet sebebidir. İslam mimarisinde evlerde mahremiyeti tesis eden tesettür duvar, avlularda mahremiyeti tesis eden tesettür kapı, çarşıda ise örtüdür. Etrafı duvarlar ile örülü bir oda olarak tanımlanan ev “dar” kelimesi ile de ifade edilmektedir. Şehircilik ve mimari alanında “ev” ana unsur olarak önümüze çıkmaktadır. “Duvarlar” Allah’ın hududunu, dayanağı Hadis-i Şerifler olan adab-ı muâşarat kurallarını, helal ve haramları ve mahremiyet çizgisini, İslam

⁷³ Ahmed b. el-Hüseyn Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kebir*, çev. Zekeriya Yıldız vd. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, ts.), “Şuabu'l-İman”, 5 (No.83).

⁷⁴ Yılmaz, “Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair”, 106.

⁷⁵ Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 20.

toplumlarının mühim meselelerini yansıtır. Duvar yabancı toplumlarda güvenlik, görsel, estetik gibi amaçlarda kullanılsa da İslam toplumlarında hanımların mahremiyetini örten, yine kadınları başka kimselerden muhafaza eden bir tesettür olarak kullanılır.⁷⁶ Peygamber Efendimiz'in hanelerinin bahçesindeki duvarlar, hurma ağacının dallarından meydana geliyordu. Peygamber Efendimiz Düme savaşında iken eşi Hz. Ümmü Seleme "İnsanların gözlerinden korunmak için" evinin duvarını kerpiçten inşa ettirmişti. Asr-ı Saadet döneminde, bütün evlerin bahçesi ile beraber hududu belli edilirdi. İslam beldelerinde yakın tarihe kadar inşa edilen haneler bahçeli bir şekilde yapıldı. Günümüze baktığımız zaman özellikle de nüfus sayısı kalabalık olan şehirlerde inşa edilen evlerde, bahçe veya avlu kavramlarını unutturma doğrultusunda gelişim göstermekte, bu olay da mahremiyetin muhafazasını tehlikeye düşürebilmektedir. Komşuların, evlerindeki bahçelerinin sınırlarını yapmış oldukları duvarlar ile ayırarak mahremiyetin muhafazasına gösterdikleri önemi ve birbirlerine duydukları saygıyı gözler önüne sermektedir.⁷⁷ İslam beldelerinde ana unsur olarak bu denli önemli olması yabancı kimselerin de ilgisini uyandırmış ve bu olaya bir anlam kazandırmak için çaba göstermişlerdir. Bahsi geçen duvarlar İslam beldelerinin kendine has hüviyetinin ve kendi geçmişinin bir tamamlayıcı cüz'ü olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira duvarlar, kendi arkasında yaşayan kişilerin mahremiyetini muhafaza etmekte bir tesettür veya bir perde konumundadır. Duvarı bir örtü veya bir elbise gibi kullanarak özel hayatını ve mahremiyetini muhafaza etmektedir. Daha öncede ifade edildiği gibi duvarlar İslam beldelerinde yalnızca güvenlik amacı ile kullanılmaz. Tabi ki her toplum çeşitli amaç ve niyetler ile duvarları inşa edip kullanmışlardır. Fakat İslam beldelerinde duvarlar çoğu kez haram ile helali ayırmak için inşa edilen bir yapı olarak konumlandırılmaktadır. Baktığımız zaman burada duvarın muhafaza edici, kapatıcı ve herkesten soyutlayan bir görevi vardır. Bu sebepten ötürü duvarın İslam beldelerinde mimari ve fiziki bir yapı olmasının ötesinde, kamusal ve dini bir içerik taşır.⁷⁸

Mesken insanların yaşamış olduğu hayat içerisinde dini değerlerine, hususi yetkilerine göre biçimlenen fiziki unsurlardır. Her bir kültür, kendi değerlerini taşıyan şehirler ve

⁷⁶ Simon O'Meara - Hatice Orman Topçu, *Mekan ve Müslüman Şehir Hayatı Fes Labirentinin Sınırlarında* (İstanbul: Açılım Yayınları, 2014), 19.

⁷⁷ İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muhammed. et-Tabakâtü'l-kübrâ, (Beyrut: Dâr Şâdir, 1968), 499

⁷⁸ O'Meara - Orman Topçu, *Mekan ve Müslüman Şehir Hayatı Fes Labirentinin Sınırlarında*, 68-84.

mekânlar meydana getirirken, dikkat edilmesi gereken farklı unsurlar olabilir. İslam beldelerindeki o unsurlardan biri mahremiyettir. Mahremiyet doğuştan geldiği için ortadan kaybolması düşünülemez. Dikkat edilmesi gereken bir değer olarak her zaman vardır. Fakat meydana gelmeleri değişik biçimlerde olabilir. Yaşamını hayatın farklı alanlarında, meskenlerde devam ettiren kişiler değişiklik gösteren sebeplere bağlı olarak mevcudiyetini devam ettirir. Her asırda mahremiyet değişiklik gösterdiğinden dolayı farklı farklı mahremiyet kuralları oluşur. İslamiyet kadına o kadar önem vermiştir ki sadece fiziki veya sözlü olarak mahremiyetin ihlal edilmesine karşı tedbirler ve kurallar koymamış, şehirleşme ve mimari alanında da ortaya koymuştur. Hanelerin biçimi, pencereler ve kapıların konumları ve biçimleri, meskenlerin birbirlerine uzaklıkları, bunların tamamı malum bir seviyede ayrımcı kaidelere ve yerleşmiş ilkelere uygun bir şekilde ortaya çıkmıştır. İslam beldelerinde mahremiyet kuralı yaşamın her bölümünde ve her bir sürecinde kendisini göstermektedir. Bu sebepten ötürü, sadece bir yerden ve somut olarak bakılmamalıdır. Kapıların üzerinde asılı olan tokmaktan tutun, avludaki duvarlardan pencerelerin nereye ve nasıl olacağına ve hanelerin plan ve projesine kadar şehirleşme ve mimarinin her aşamasında kendini göstermiştir.⁷⁹

2.1.2 İslam Şehirlerinde Canı Koruma Kuralı

İslam kültürü insan yaşamını mukaddes kabul eden bir zihniyet üzerine bina edilmiştir. İnsanın içerisinde bulunduğu yaşamı güzel ve erdemli bir biçimde devam ettirebilmesi için, zorunlu görülen temel hak ve hukuklar vardır. Bu temel haklardan bir tanesi de canı koruma kuralıdır. İslam'ın emrettiği ve nehyettiği fiillerin ana hedeflerinden bir tanesi de canımızın korunması ve hayatımızı emniyetli, düzenli ve mesut bir şekilde devam ettirebilmemizdir. Canın korunması denilince zihnimizde oluşan ilk şey insanoğlunun hayat hakkıdır. Sahip olduğu bu temel hak, diğer sahip olduğu haklardan önde gelir. Çünkü hayat hakkının dışındaki haklara sahip olmak için, öncelikle hayat hakkına sahip olmak gerekir. Allah'ın yaratmış olduğu mahlûkatlar arasında eşrefi mahlûkat olan insanın ayrı bir önemi ve kıymeti vardır.⁸⁰ Yüce Kitabımız Ku'ran

⁷⁹ Mehmet Yüksel, “Mahremiyet Hakkı ve Sosyo-Tarihsel Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 58/1 (2003), 182.

⁸⁰ Abdullah bin Mahmud Mevsili, *el-Muhtar min Menakibi'l-Ahyar* (Medine: Daru ibn Kesir, 2021), 446.

“İnsanın şerefli ve üstün olduğunu”⁸¹ ifade ederek insanın Allah katındaki mevkiine ve dünya âlemindeki durumuna dikkat çekmiştir. Allah’ın ayetlerinde “Ey İnsanlar” şeklinde hitapta bulunması ve diğer yaratılmışları insanoğlunun himayesine vermesi, insanoğluna verilen kıymet ve önemi ifade etmektedir.⁸² Canı koruma hakkı Kur’an-ı Kerim’deki ayetler ve Resulullah Efendimizin hadisi şerifleri ile koruma altına alınmıştır. Kur’an-ı Kerim’de şu şekilde ifade edilmektedir. “*Kim bir canı, can karşılığı veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmanın dışında haksız yere öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir canı kurtarırsa, bütün insanları kurtarmış gibi olur.*”⁸³ Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ilk “İnsan Hakları Evrensel Beyanname” özelliğinde kabul edilen veda hutbesinde, yaşamın dokunulmaz olduğunu şu sözleri ile ifade etmiştir. “*Bugün sizin canlarınız, mallarınız ve ırzlarınız, bu ayınız, bu gününüz ve bu beldenizin dokunulmazlığı gibi dokunulmazdır.*”⁸⁴ Peygamber Efendimiz tarafından yapılan bu ikazlar insanın hayat hakkının ne derecede kıymetli olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarih sahnesinde bir sebebe bağlı olmaksızın meydana gelen muharebeler birçok canların kaybedilmesine ve ailelerin yok edilmesine sebep olmuştur.⁸⁵ Yüce Kitabımız Kur’an’da Allah “*Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde temelli kalacağı cehennemdir. Allah ona gazab etmiş, lanetlemiş ve büyük azab hazırlamıştır.*”⁸⁶ buyurarak hiçbir müminin bilerek ve isteyerek başka bir mümini öldüremeyeceğini haber vermektedir. Yine bir başka Ayet-i Kerime’de Allah “*Haklı bir sebep olmadıkça, Allah’ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın. Kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine yetki vermişizdir. Ancak o da (kisas yoluyla) öldürmede meşru ölçüleri aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir.*”⁸⁷ buyurmuştur. İnsanoğlunun sahip olduğu hakların en başında hayat hakkının geldiğini ifade eden pek çok Hadis-i Şerif vardır: “*Yedi helak edici şeyden sakınınız.... Bunlardan biri de haklı durumlar müstesna, Allah’ın haram kıldığı bir cana kıymaktır...*”⁸⁸ Bir kişinin

⁸¹ et-Tîn 95/2.

⁸² Muammer İpek, “Kur’an’a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu”, *Ekev Akademi Dergisi* 57 (2013), 437.

⁸³ el Mâide 5/32.

⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhîh* (Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422), “İlim”, 9 (No. 37).

⁸⁵ İpek, “Kur’an’a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu”, 437.

⁸⁶ en-Nisâ 4/93.

⁸⁷ el-İsrâ 17/33.

⁸⁸ Buhârî “Vesâya”, 23 (No. 195).

canına kıymayı Yüce Allah’a şirk gibi insanoğlunun dünyasını ve ahiretini heba eden büyük günahlardan sayılmıştır.⁸⁹ “*Bize silah çeken bizden değildir*”.⁹⁰ buyrulmuştur. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) yine bir hadis-i şerifinde öldürme maksadı ile karşılıklı olarak silah doğrultan iki müminden birisi diğerini öldürdüğü takdirde ölenin de, öldürenin de cezasının cehennem olacağını ve bunun sebebinin ölen kişinin de öldürme maksadı ile silah doğrultması olarak beyan etmiştir.⁹¹

Cenab-ı Allah, insanların birbirlerini alaya almasını, hoş olmayan lakaplar ile birbirlerine seslenmelerini, yine insanların birbirleri hakkında çirkin zanda bulunmalarını ve ayıplarına vâkıf olmak istemeleri gibi uygunsuz fiillerde bulunmayı Müslümanlardan nehyetmiştir.⁹² Çünkü bu kötü fillerin işlenilmesi sonucu, canın veya malın helak olmasına sebep olabilir. İslam dini, insanlar arasında oluşan husumetten ötürü meydana gelen kan davalarını, insanların kendi canlarına kıymalarını haram kılmış ve büyük günahlardan kabul etmiştir. Dünya hayatının sonlarında, veda hutbesinde müminlere seslenen Efendimiz (s.a.s.), cahiliye dönemindeki kabileler arasında meydana gelen kan davalarının ortadan kalktığını ifade etmiş, İslam dinini kabul ettikten sonra insanların canlarına ve mallarına kastedildiği, kötü fillerin ön planda tutulduğu cahiliye devrine tekrar dönülmemesini emretmiştir.⁹³ Bu olayda insanoğlunun sahip olduğu malının ve canının muhafazasının tesis edilmesiyle güvenli, mutlu ve birliktelik içerisinde devam ettirilen bir kamu hayatının sağlanacağı ortaya konulmuştur. Yüce dinimiz İslam, işlenen suçlara sevk eden nedenleri büyük oranda ortadan kaldırmış ve müslümanları ahlak ve ibadetlerin kuralları ile yetiştirmek için, insanların can muhafazasının temin edilmesine dair bazı önlemler almıştır. Bu önlemlerin birincisi ise, canı koruma kuralı ile alakalı ceza-i müeyyidelerden olan kısastır.⁹⁴ “*Bilerek cana kıyanların canına kıyılır*”⁹⁵ hükmü ortaya konmuştur. Bir kimse sebebi ne olursa olsun bir haksız yere başka kimsenin canına kıyamaz, sebepsiz yere bir insanın canına kasteden bireye karşılık olarak ise, öldürülen kişinin ailesinin isteği üzerine kısas cezası yürürlüğe konulur. Ancak, öldürülen bireyin ailesi kısas

⁸⁹ Buhârî “Hudud”, 44 (No. 34).

⁹⁰ Buhârî “Fiten”, 7 (No. 90).

⁹¹ Buhârî “İman”, 22.

⁹² Muhammed Rıza Kaimî Mukaddem, “*Uygunsuz İsim ve Lakap Koymak*”, *Misbah* 3-4 (2013), 259.

⁹³ İpek, “*Kur’an’a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu*”, 437.

⁹⁴ Aslı Çolak - Mehmet Akif Ceylan, “Güvenli Şehir Kavramının Teorilerle ve Mekansal Bakış Açısı ile İncelenmesi”, *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Dergisi* 13 (2023), 631.

⁹⁵ el-Bakara 2/178-179.

cezasının uygulanması yerine fidye isteyebilir veya bağışlaya da bilir. Kasten olmasa da bir yaşamı sonlandırmanın “diyet” ve “kefare” gibi yaptırımları vardır.⁹⁶ İnsanlar kendi görüşlerine göre hüküm veremezler, suçu işleyen kişileri cezalandırma işlemini otorite yapar, yani İslam şehirlerindeki mahkemeler yerine getirir.

İslam şehirlerinde insanların can emniyeti, devletin en başta gelen sorumluluklarından sayılır. Devletin sahip olmuş olduğu otorite, o ülkede yaşayan her bireyin can emniyetini sağlamak için ve sebepsiz yere bireylerin yaşam hakkına müdahale edilme gibi durumlarda kullanılmıştır. Bireylere karşı işlenen suçlara en ağır cezalar verilmiş, insanların suçlara yönelmesi engellenmiştir.⁹⁷ Hülefâ-ı Râşidinin ikincisi olan Hz. Ömer (r.a) devrinde bir bedevi sebepsiz yere başkası tarafından öldürülen bir akrabasının hakkını müdâfâ etmek için Medine’ye Hz. Ömer’in huzuruna gelmiş, ondan bu olaya adalet ile hükmetmesini istemiştir. Hz. Ömer ise meydana gelen bu hadisenin araştırılmasını istemiş ve haksız yere adam öldüren kişinin cezalandırılmasını sağlamıştır. İslam tarihinde meydana gelen bu olay, İslam dininde can emniyetinin ne derecede önemli olduğunu gösterir.⁹⁸ İslam devletlerinde gayri müslim olanların da yaşam hakkı emniyet altına alınmıştır. İslam dinine mensup devlet idarecileri Hristiyan ve Yahudi olan kişilerin de hayat haklarını muhafaza ederek adaletin bir zorunluluğu olarak can dokunulmazlığına önem göstermişlerdir.⁹⁹ Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan Kanunname-i Ali Osman ile can güvenliğinin devletin yerine getirmesi gerektiği ana görevlerden kabul edilmiştir. Suç işleyenlerin ceza alması hususunda bile adalet ile hükmedilmiş, mağdur kimselerin zarar görmesine mani olunmuştur. İslam şehirlerinde barışın, refahın ve güvenin hâkim olduğu bir yaşam tarzı, ancak can emniyetinin sağlanması ile mümkündür. İnsan yaşamına gösterilen bu kıymet, şehirlerdeki sosyal nizamın muhafaza edilmesinde etkili olmuştur.¹⁰⁰

⁹⁶ İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtibî, *El-Muvafakat*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 207.

⁹⁷ Çolak - Ceylan, “Güvenli Şehir Kavramının Teorilerle ve Mekansal Bakış Açısı ile İncelenmesi”; Erman Aksoy, “İslam Şehirlerinde Canı Koruma Kuralı”, *TMMOB Mimarlar Odası Bülteni Kent ve Suç Dosyası* 6/1 (2007), 11-16.

⁹⁸ Mehmet Öztürk, “Hz Ömer’in İçtihatlarının Fıkhi İlkelerdeki Karşılığına Kısa Bakışlar”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 23; Muzaffer Doğan, *Hiz. Ömer* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1999), 102-103.

⁹⁹ Ali Dadan - Raziye Gül Güzeş, “Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması ve Bedir Savaşı Sonrası İslam’a Karşı Tutumları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2023), 181-183.

¹⁰⁰ Gül Akyılmaz, “Osmanlı Hukukunda Masuniyet-i Şahsiyye İlkesi”, *1. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, (2012), 164-165.; Belkis Konan, “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15/4 (2011), 258-259.

İslam şehirlerindeki güven ortamı, kişilerin yaşam hakkının muhafaza edilmesi, toplumda sulhun hâkim olmasının temel nedenlerinden biri olmuştur. Şehirlerdeki adalet ilkesinin uygulanması ile bireylerin yaşamlarına kast edenlere karşı verilen ciddi orandaki cezalar, insanların yaşam hakkına yönelik ihlallere kalkışmaları engellemiş ve bu suçu işleme oranını azaltmıştır. İslam şehirlerinde yaşayan bütün insanların can emniyetinin sağlanması, farklı dine ve farklı etnik kökene sahip kişilerin bir toplumda yaşamasını mümkün kılmıştır. İslam dininin, canın korunmasına göstermiş olduğu kıymet günümüzde yayınlanan İnsan hakları beyannamelerine kaynaklık etmiştir.

Canı koruma kuralı İslam şehirlerinde sağlanan adaletin, barışın, nizam ve intizamın baş müsebbibi olmuştur. İnsanların sahip olduğu yaşam hakkının mukaddes görülmesi ve canı koruma kuralının yasa ve ilkeler ile emniyet altına alınması, İslam şehirlerindeki adalet anlayışının biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁰¹ 19 yy. başlarında ülkemize ziyaret ve inceleme gayesi ile gelen, ülkemiz hakkında da birçok kitap yazan Fransız yazar, o dönemdeki Türk Zabıta ve Türk Mahkemelerinin işleyişini ve adil olduğunu gösteren örnekleri söyledikten sonra, sonucu şu şekilde ifade etmiştir: *“İstanbul da gündüz olduğu gibi geceleyin de insan hiçbir taarruz korkusu olmadan dolaşabilir. Zaten ahali bilhassa evlerde hırsızlık vakaları olmamasına büyük bir itina gösterir. Çünkü öyle bir olay cereyan eden sokağın bütün sakinleri, çalınan malın tazminiyle mükelleftir.”*¹⁰² Bu ifade Osmanlı döneminde yaşayan insanların can ve mal güvenliğine ne kadar hassasiyet gösterildiğini, ortam ve düzenin de buna göre sağlandığını göstermektedir. Osmanlı dönemindeki asayiş ve güveni konu eden muharrirler, emniyet ve huzurun İstanbul ile kayıtlı olmadığını, diğer vilayetlerde, kasabalarda, köylerde ve mezralarda da sağlandığını ifade etmişlerdir. Bunu da maddi ve manevi bir mesuliyet kabul ettiklerini söylemişlerdir.¹⁰³ Müslümanların şehirleşme ve mimarlık alanında sağlamış olduğu düzenin dayanağı ise Kur'an-ı Kerim'de zikredilen “Kardeşçe geçinilmesi” ilkesidir.¹⁰⁴ Baktığımız zaman insanların mahremiyetinin korunması, can ve mal güvenliği gibi hakları başta

¹⁰¹ Çolak - Ceylan, “Güvenli Şehir Kavramının Teorilerle ve Mekansal Bakış Açısı ile İncelenmesi”; Ensari Cicereli, “Çevre ve Suç”, *Nişantaşı Üniversitesi* 2 (2016), 8.

¹⁰² Antoine Lurent Castellan, *Lettres Sur La Morée, l’Hellespont Et Constantinople* (Fransa: Hachette Livre - BNF, 2018), 221.

¹⁰³ İsmail Hami Danişmend, “*Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlakı*” (İstanbul: Yeni Matbaa, 1961), 12.

¹⁰⁴ Âli İmrân 3/103.

olmak üzere birbirlerinin haklarına riayet etmesi ve birbirlerine saygı göstermeleri ile emniyetli ve huzurlu bir düzen sağlamış olur. İslam şehirlerinde uygulanan bu ilkeler günümüzdeki İnsan hakları kurallarına da yön vermeye devam etmiştir. İslam şehirleri inşa edilirken, İslam'ın esaslarını ve Müslüman şehirlerinin güvenliğini sağlamak amacıyla kaleler, surlar, hendekler ve ribatlar (sınır karakolları) inşa edilmiştir. Bu yapılar, düşman saldırılarına karşı Müslümanların savunma hazırlığını artırmak için tasarlanmıştır. Şehirlerin ve kasabaların savunmasını temin etmek, dini bir yükümlülük olarak görülmüştür.¹⁰⁵ Allah (cc): *“Sebe’ halkı ile bereketlendirdiğimiz kentler arasına (her biri diğerinden) görülen kentler oluşturduk. Oralarda gidiş-gelişi belirledik (seyahati kolaylaştırdık) ve onlara da şöyle dedik: “Oralarda gece gündüz güvenlik içinde dolaşın.”*¹⁰⁶ buyurmuştur. Bu ayette ifade edilen “kasabalar,” ana yollar üzerinde veya yakınında bulunan yaşam alanlarını, şehirler ile kasabalar arasında kolay bağlantı sağlayan yerleşim alanlarını ifade eder. Bu kasabalar, savunma amaçlı inşa edilen surlar, kaleler ve ribatlar gibi yapıları da kapsamaktadır.¹⁰⁷

İslam mimarisinde, insanların can güvenliğini temin etmek amacıyla konutlar inşa edilmiştir. Bu konutlar, yaz aylarında sıcak hava koşullarından ve kış aylarında soğuktan korunmayı hedefler. Ayrıca, hastalık durumlarında tedavi sağlamak amacıyla hastaneler ve eczaneler de kurulmuştur. Zayıf ve ihtiyaç sahibi bireylere yardım etmek için vakıflar oluşturulmuştur. Bu uygulama, Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) Medine'deki Mescid-i Nebvî'nin yanında fakir Müslümanlar için inşa ettiği “suffe” (gölgelik) ile başlamıştır. Bu uygulama, İslam toplumundaki sosyal mimari sisteminin ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁸

İslam şehirlerinde insanların ve diğer hayat sahiplerinin ihtiyacı olan birçok hizmeti sağlamak için, vakıf kurumları inşa edilmiştir. Bu kurumların maksadı; mesken, barınma, yeme-içme gibi gereksinimlere ihtiyacı olan insanlara gönüllü olarak karşılık beklemeden yerine getirmektir. İslam devletleri, şehirlerde inşa edilen bu kurumların canı koruma başta olmak üzere, sosyal ve kültürel birçok yönden verdiği hizmetlerin kesintiye uğramaması için, bu kurumların giderlerini karşılamak amacıyla zirai ve

¹⁰⁵ Azeb, *el-Fustat Asmatu Mısru-İslamiyye*, 12.

¹⁰⁶ es-Sebe 34/18.

¹⁰⁷ Azeb, *el-Fustat Asmatu Mısru-İslamiyye*, 13.

¹⁰⁸ Nekita Alisef, *Elmedinetül. İslamiyye*, çev. Ahmet Talep (Paris: Unesco ve Skomor matbaasında basılmıştır, 1939), 98; Azeb, *el-fustat Asmatu Mısru-İslamiyye*, 13.

iktisadi birçok ticarethaneler tahsisde bulunarak, sağlıklı bir yaşamın devamı için gayret göstermişlerdir. Bununla beraber vakıf kurumları hem inşa edildiği şehrin hem de o İslam devletinin kültürel, iktisadi ve sosyal yaşamın gelişme göstermesinde önemli bir görev üstlenmiştir.¹⁰⁹

Kur'an'da direk olarak "vakıf" ifadesi bulunmamakla birlikte; dini, hayri ve sosyal hizmetleri içeren vakıf konularına teşvikte bulunan birçok ayeti kerime vardır. Vakıflar şehirlerde imar etmiş olduğu mescitler ile; müslümanların ibadetlerini daha güvenli ve daha güzel bir şekilde yerine getirmelerini sağlamıştır. Yapmış oldukları su sebilleri ile; şehirlerde yaşayan halkın su ihtiyacını gidermiş, hastaneler ile; insanların şifa bulmasına vesile olunmuş, imarethaneler ile de kimsesiz, yoksuz, muhtaç kimselerin can kaybı yaşamaması için beslenmeleri ve barınmaları sağlanmıştır. Yine insanların temizlik ihtiyacını gidermeleri için hamamlar inşa edilmiştir. Vakıfların şehirlerde ve ticaret yollarında inşa ettiği kervansaraylar ile ticaret için seyahatte bulunan insanların can güvenliği, sığınma, barınma, beslenme, konaklama gibi ihtiyaçları giderilmiştir. Vakıfların şehirlerde inşa etmiş olduğu bu kurumlar, direk olarak canı korumak için inşa edilmiştir.¹¹⁰ Peygamber Efendimiz (s.a.s.) yolculuk yapan insanların can güvenliği, sığınma, barınma, beslenme gibi ihtiyaçlarının karşılanması üzere bir arazi vakfetmiştir. Bu vakfin önemini sahabelerden Amr bin Haris (r.a) şu şekilde ifade ediyor: "Rasul-i Ekrem (s.a.s.) vefat ettiği vakit arkasında ne gümüş, ne köle, ne cariye, ne de başka bir şey bırakmadı. Yalnız binmekte olduğu beyaz bir katır ile silahını ve bir de yolculara vakfettiği "Fedek ve Hayberde'ki" hurmalığı bıraktı.¹¹¹ Osmanlı İmparatorluğu memleketin her bir yanına inşa ettirdiği kervansaraylar, mescit ve mektepler, medrese ve türbeler, köprü ve ribatlar, sulama kanalları ve imaretler, hastaneler, hamamlar ve kütüphaneler, müvakkithaneler, hanlar gibi müesseseler ile insanlığın canın ve malın korunması için tedbirler almıştır.¹¹²

İnsanın yaratılmasındaki gayesi; onu dünyada ve ahirette, saadet ve selamete sevk edecek olan Yüce Allah'a karşı olan kulluğudur. Allah'a olan kulluğu ise, yapmış

¹⁰⁹ Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983), 43-44.

¹¹⁰ Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, 43-44.

¹¹¹ Tirmizi "Ahkam", 36.

¹¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Gazi Orhan Bey Vakfiyesi* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1941); Fuad Köprülü, *Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü* (İstanbul: Vakıflar Dergisi, 1941), 12.

olduğu ibadetleri ve emirlerine uyması nehiylerinden kaçınması iledir. Bunları yerine getirebilmesi için de insanın sağlığına önem vermesi Yüce Yaratıcı'nın bir emridir. İslam kültürü yalnızca kişilerin manevi olgunlaşmasına değil, bununla beraber maddi ve fiziki sağlığı da muhafaza etmeyi amaçlayan bir yaşam tarzı sunmayı hedefler. Sağlık, İslam dininin ana umdelerinden olan toplum yararını gözetme, yani maslahat uygulaması içerisinde muhafaza edilmesi icap eden kıymetli bir değerdir. Sağlığı muhafaza etmenin İslam dininde büyük önemi ve kıymeti vardır. Nitekim İslam'da mevcut olan canı koruma kuralı, maslahat vb. gibi ilkeler bunun göstergesidir. İslam dininde sağlık kavramı, Cenab-ı Allah'ın ömür nimeti bahsetmiş olduğu kullarına verdiği bir emanet kabul edilir. Bu sebepten dolayıdır ki; insanların fiziksel ve ruhsal sağlığını muhafaza etmeleri istenilmekle beraber, sahip olmuş olduğu bireysel ve toplumsal sağlığı zor duruma atacak sağlık sorunlarına karşı da dikkatli olması istenmiştir.¹¹³ Kur'an-ı Kerim'de bu durum ise şu şekilde ifade edilmiştir: “*Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.*”¹¹⁴ Sağlığın önem ve kıymeti Hadis-i Şeriflerde de zikredilmiştir. “*İki nimet vardır ki İnsanların çoğu onda aldanır; sağlık ve boş vakit*”¹¹⁵, Resulullah “*Hastaları tedavi ediniz çünkü Allah her hastalık için bir şifa yaratmıştır.*”¹¹⁶ Yüce dinimizin, asırlar evvel insanların sağlığı için zaruri olan önlemleri ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Ayette ve hadislerde zikredilen bu ifadeler sağlığın muhafaza edilmesine ve hastaların tedavi edilmesine teşvik eden kaynaklardır. İnsan, sağlığına dikkat etmediği zaman geri dönüşü mümkün olmayan durumlar ortaya çıkabilir. Bu açıdan bakıldığında zaman, Müslüman'ın sağlığına önem göstermesi, ilahî bir emir ve mesuliyettir.¹¹⁷ İslam beldelerindeki yöneticiler, ülkelerinde yaşayan insanların can güvenliği için her alanda önlem almakla sorumludurlar. Gerek şehircilik ve mimarlık alanında olsun, gerekse sağlık alanında insanları bilinçlendirmelidirler.¹¹⁸ Örnek verecek olursak; şehircilik alanında iman, ahlak, ticari ve vicdani sorumluluğun bilincinde olan Müslüman, bir yeri inşa ederken mahremiyetin muhafazasına, can güvenliğine, dinin ve malın korunmasına dikkat eder. Dünyada yapmış olduğu iyi ve kötü davranışlarının karşılığını ahirette

¹¹³ Ahmet Ekşi, *İslam Tıp Hukuku Çağdaş Tıp Problemlerine İslam'ın Getirdiği Hukuki Çözümler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 10.

¹¹⁴ el-Bakara 1/195.

¹¹⁵ Tirmizi “Zühd”, 1.

¹¹⁶ Ebu Dâvud “Tıb”, 1.

¹¹⁷ Asaf Ataseven, “Bir Hadisin Düşündürdükleri Veba Hastalığı ve Karantina”, *İslam Medeniyeti Dergisi* 4/1 (1967), 37.

¹¹⁸ Hikmet Adem, “İslamda Yönetim ve Adalet Anlayışı”, *Yenifikir* 17 (2016), 73.

göreceğine inanan bir Müslüman, işini kusurlu yaparak başkalarına maddi ve manevi zarar vermeyi düşünmez. Geçmişte yaşayan birçok İslam devleti, bu sorumluluğu devlet ve millet arasında sağlayarak, şehircilik alanında da güzel sonuçlar elde etmiştir. Ecdadımız uygulamış olduğu ilkeler ile, uhdesinde yaşayan insanların mahremiyetinin muhafazasını, can ve mal güvenliğini sağlamış, emniyetli ve refah bir düzen hazırlamışlardır.¹¹⁹

İslam şehirlerinde sağlığın muhafaza edilmesi için alınan önlemler de vardır. Hijyen ve temizlik bunların en başında gelmektedir. Sağlık için ana bir kural kabul edilen temizlik, İslam dininde de imanın şartı olarak kabul edilmiştir. İnsanın beden temizliğini, vücut hijyenini sağlamasına, abdest ve gusül gibi dini vecibeler yardımcı olmuştur. İslam şehirlerinde sağlanan çevre temizliği, insanların yaşamış olduğu toplumun sağlığının da tamamlayıcısı olmuştur.¹²⁰

İslam şehirlerinde bulaşıcı hastalıkların çoğalmasına mani olmak için Peygamber Efendimiz (s.a.s.), karantina tatbikini şu şekilde tavsiyede bulunmuştur; “*Bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyin; eğer bulunduğunuz yerde veba varsa oradan çıkmayın.*”¹²¹ Bu Hadis-i Şerif İslam şehirlerinde bulaşıcı hastalıkların çoğalmasına mani olma hususunda, karantina uygulamasını kıymetli bir prensip haline getirmiştir.

İslam şehirlerinde sağlıklı beslenme ve tüketilen helal gıdalar, insan sağlığı açısından son derece önemlidir. İslam dininin, sağlığı koruma kuralı kapsamında getirmiş olduğu ilkelerden birisi de, sağlığa zararlı olan yiyecek ve içeceklerin kullanımının yasaklanmasıdır. Kullanımının ayet ve hadislerle yasaklanan alkol ve diğer zararlı maddeler, birey ve toplumun sağlığına son derecede zararlıdır.¹²²

İslam şehirlerinde insanların tedavi olmak için hızlı ve kolayca ulaşım sağlanması amacıyla hastaneler ve sağlık alt yapısı geliştirilmiştir. İslam şehirlerinde hastanelere ve şifahanelere “bimaristan” adı verilmiştir. Bu kurumlar Osmanlı ve Abbasi

¹¹⁹ Temel Yeşilyurt, “Ahiret İnancının Pratik Yansımaları”, *Kelam Araştırmaları* 10/2 (2012), 62.

¹²⁰ Hüseyin el-Mhemit, “*İslam Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler*”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 131.

¹²¹ Buhâri “Tıb”, 19.

¹²² Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Darü'l-marife, 2010); Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, çev. Mustafa Çağrı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 93.

devirlerinde sağlık hizmetlerini en üst seviyede yerine getirme hususunda bir merkez olmuştur.¹²³

Abbasi ve Emevi devrinde inşa edilen sağlık kurumlarına baktığımız zaman, bimaristanlar karşımıza çıkmaktadır. Yalnızca hastalanan insanların tedavi edildiği bir yer olmayan bimaristanlar, aynı zamanda günümüzdeki Tıp Fakülteleri, Eğitim ve Araştırma Fakülteleri gibi tabip yetiştiren bir okul olarak da hizmet vermekteydi. Bağdat'ta inşa edilen Adudi Bimeristanı çağdaş tıp faaliyetlerinin ilk örneklerindendir.¹²⁴

Endülüs İslam devletinde sağlık bilim alanını incelediğimiz zaman, 88 (706) yılında Velid İbn Abdulmelik tarafından Dımaşk'ta inşa edilen kapsamlı bir şifahane önümüze çıkmaktadır. Velid'in inşa etmiş olduğu bu şifahane, Dımaşk tarihinde kurulan ilk şifahanedir. Yine Emevi Devleti zamanında inşa edilen “Zukaku'l- Kanadil Şifahanesi” bulunmaktadır. Sonra bu hastane varlığını koruyamayarak yıkılmıştır. Endülüs Emevi devrinde tıp alanında meşhur olan İbn-i Sinâ'nın kaleme almış olduğu eserler ve tedavi amacıyla tatbik ettiği uygulama ve yöntemler, Avrupa Tıp Dünyası'na öncülük etmiştir. Zerkâli ve İbn-i Rüşd gibi tıp alanının önde gelen isimleri, insanların yakalanmış olduğu hastalıklara yeni tedavi yöntem ve uygulamaları geliştirmiştir.¹²⁵

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, şehirlerde sağlık faaliyetleri vakıflar marifetiyle karşılanmıştır. İstanbul'da inşa edilen Süleymaniye Tıp Merkezi ve Edirne'de inşa edilen darüşşifa; hasta olan insanlardan ücret talep edilmeden tedavi edildiği, aynı zamanda ruh sağlığı bozuk olan hastalar için de müzik ve su ile tedavi edilmesi gibi modern yöntemler uygulamıştır.¹²⁶

Sağlığı muhafaza etmenin toplumda büyük bir etkisi vardır. İslam şehirlerinde insanların hayat niteliğinin artmasında ve toplumda barışın hâkim olmasında İslam şehirlerinde gelişen sağlık hizmetlerinin önemli katkısı vardır. İslam kültürünün

¹²³ Hasan Âsi, *el-Menhec fi Tarihil-Ulum İndel-Arab* (Beyrut: Darü'l-Medain, 1990), 501.

¹²⁴ Mustafa Uyar, “Ahmed İsa Bek, Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm (İslam Memleketlerinde Hastaneler Tarihi), Tahran 1371. [Kitap Tanıtımı]”, *Belleten Yayınları* 67/248 (2003), 201-202.

¹²⁵ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi Tarihu'l-Ümem Ve'l-Müluk*, 97; Ahmed İsâ BEK, “Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm (İslam Memleketlerinde Hastaneler Tarihi)”, (ts.), 202.

¹²⁶ İbn Cerir et-Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi Tarihu'l-Ümem Ve'l-Müluk*, çev. Ahmet Temir - Zakir Kadir Ugan (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2019), 97.

teknoloji ve bilim alanında gelişme göstermesinde sağlığın muhafaza edilmesinin büyük önemi vardır. Bilimsel gelişim ile İslam şehirlerinde sağlık alanında yapılan faaliyetler, tıp dalında önemli aşamalar kat etmeyi sağlamıştır. İslam şehirlerinin sosyal ve ekonomik alanda ilerleme göstermesinde sağlıklı yaşam sahibi bireyler, önemli görevler üstlenmişlerdir.¹²⁷ Günümüz İslam şehirlerinde, İslam dininin sağlık alanındaki doktrinleri, çağdaş sağlık faaliyetleri ile büyük oranda paralellik göstermektedir. Özellikle de bulaşıcı hastalıkları giderme yollarında karantina, temizlik ve çeşitli tedavilerde hala İslam prensipleri geçerlidir.¹²⁸

2.1.3 İslam Şehirlerinde Malın ve Mülkiyetin Korunma Kuralı

İslam; hak, hukuk, bağımsızlık, dokunulmazlık ifadelerine ciddi ölçüde kıymet veren bir örgüye sahiptir. Fıkıhın ana prensiplerinden birisi de malı koruma, diğer bir ifade ile mülk dokunulmazlığı kuralıdır. Malı koruma kuralı; toplumsal yaşamda huzurun sağlanması, insanların bir düzen içerisinde yaşamaları, İslam mimarisi ve şehir planlamasında dini ve ahlaki kuralları koruma amacı bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu koruma kuralı, kamu ve özel mülkiyetin zorba veya devlet yetkililerin müdahalelerinden korunmasını içerir. Ayrıca şehirdeki yapısal düzenin, bölge sakinlerinin haklarını ihlal edecek şekilde değiştirilmemesi de bu koruma kapsamına dâhildir. Çünkü bu, kamu ve özel mülkiyetin korunmasına yönelik bir saldırı anlamına gelir.¹²⁹

Malı koruma kuralının gerekliliğini beyan eden neler vardır: “*Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin*”¹³⁰ Kur’an-ı Kerim’de geçen bu ifade, malın muhafaza edilmesini, hak edilmemiş bir şekilde gelir sağlamaktan, hırsızlıktan ve yolsuzluktan kaçınılmasını emretmiştir. Rasulullah Veda Hutbesi’nde malı koruma kuralı ile alakalı olarak şu ikazları yapmıştır; “*Ey İnsanlar! Bugün sizin kanlarınız, mallarınız ve ırzlarınız tıpkı bu beldenin, bugünün ve bu ayın dokunulmazlığı gibi*

¹²⁷ Abdullah Abdürrezzak Mes’ud es-Said, *el-Müsteşfeyatu'l-İslâmiyye* (Amman: Müessesetu'r-Risâle en-Nâşirün, 1987), 45

¹²⁸ Ataseven, “Bir Hadisin Düşündürdükleri Veba Hastalığı ve Karantina”, 37.

¹²⁹ Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, *el-Mebhut*, çev. Mustafa Cevat Akşit (Gümüşev Yayıncılık, 2022); Alpaslan Alkış, “İslam Hukukunda Devlet Otoritesinin Kamu Malı Üzerindeki Yetki ve Sınırı”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2023), 27-28.

¹³⁰ el-Bakara 2/188.

*dokunulmazdır.”*¹³¹ Peygamber Efendimiz’in yapmış olduğu bu açıklamalar, İslam şehirlerinde yaşayan insanların mülklerinin mukaddes ve emniyet altında olduğunun göstergesidir. İslam ülkelerinde hâkimler mal davalarının çözülmesinde görevli iken insan haklarını muhafaza etme konusunda da büyük bir özenle çalışmışlardır.¹³²

Rasulullah, (s.a.s.) “*Sınır taşlarını çalan kimseyi lanetlemiştir.*”¹³³ Burada “sınır taşı” ile kastedilen, iki mülk arasındaki bölgenin sınırını belirten işaretlerdir. Peygamber Efendimiz (s.a.s.), başkalarının mülküne saldıranları lanetlendiğini belirterek bu tür ihlallerin yapılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, bir kişinin komşusunun arazisine el koyarak bina yapması, mülk dokunulmazlığını ihlal ve gasp olarak değerlendirilir.¹³⁴ Hz. Ömer zamanında bir kişi kamuya ait olan bir araziye devletten kendi menfaati üzerine kullanmak için zamanın Halifesi Hz. Ömer’e gelir ve izin ister. Hattab’ın oğlu Ömer buna izin vermemiş ve devlet arazisinin hak ve hukuk çerçevesince yönetilmesi gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁵

Malı koruma kuralı İslam şehirlerinde barış ve güvenin hâkim olmasını sağlamıştır. Bir kişinin sahip olmuş olduğu mülke sebepsiz yere el konulmanın uygun görülmemesi, bireylerin sosyal ve ekonomik bir toplumda özgür olarak yaşam sürmelerine imkân sunmuştur. Toplumda yaşanan gasp, hırsızlık gibi suçlara malı koruma kuralı kapsamında, İslam mahkemeleri tarafından verilen ağır cezalar, İslam şehirlerinde ticaret ve üretim yapan kişilere güven sağlayarak ekonominin istikrarlı bir şekilde devam etmesini sağlamıştır. İslam şehirlerinde açılan panayırıların, pazarların güvenli bir şekilde işletilmesi bu duruma örnek gösterilebilir. İslam hukukunda önemli yeri olan malı koruma kuralı, gerek uygulanması ile gerekse de ilke olarak çağdaş hukuk sistemindeki mülk dokunulmazlığına öncülük ve kaynaklık etmiştir.¹³⁶

Peygamber Efendimiz (s.a.s.), Yahudi bir vatandaşın borç almıştır. Yahudi bir süre sonra vermiş olduğu borcu Efendimiz’den istemeye gelmiştir. Sahabe borcunu isteyen

¹³¹ Buhârî, “Hac”, 132.

¹³² Hasan Dam, “Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru” 2 (2014), 54.

¹³³ Müslim, “Edahi”, 43.

¹³⁴ Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsul fi İlmi Usulil-Fıkh* (Kahire: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 576); Mehmet Osman, *el Medinetül İslamiyye* (Kuveyt: Meşuratus-Sakafa, 1988), 6-9.

¹³⁵ Celâluddîn İbrahim es-Süyûtî, *Târîhu ’l-Hulefâ*, çev. Muhammed Muhyiddîn, Abdülhâmid (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1988); Murat Akarsu, “Hz. Ömer Döneminde Yönetim ve Yöneticilerin Uygulamalarından Kesitler”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 72.

¹³⁶ Yasemin Baba, “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Hırsızlık Suçunun Hüküm ve Sonuçları” 1 (2013), 129.

Yahudi'ye öfkelenmiştir. Efendimiz sahabeyi sakinleştirerek onlara şunu söylemiştir “*Mal sahibinin hakkını vermek en büyük görevimizdir.*”¹³⁷ Yaşanılan bu durum İslam dininde mal sahiplerinin sahip olmuş oldukları haklarının ve mallarının ne kadar kıymetli olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ebu Hanife devrinde ticaret ile uğraşan bir kişi bilmeden yanlış ölçüm yapan tartıyı kullanma sebebi ile hâkim huzuruna çıkartılmıştır. Hâkim, ticaret yapan kişiyi bilinçli olmadan da olsa yanlış ölçüm yapan tartıyı kullanarak başka kişilerin malını eksik vermesi sebebi ile kul hakkına girdiğini tespit etmiş, tüccar cezaya çarptırılmıştır. Yaşanılan bu durum ile, malı koruma kuralının sadece fiziki gasp ile değil, hak edilmeden elde edilen çıkar ile de bozulamayacağı ifade edilmiştir.¹³⁸

Osmanlı Dönemi'nde işletilen vakıf sistemi ile kişilerin sahip olmuş oldukları malları hem muhafaza etme hem de devletin faydasına kullanma olanağı sağlanmıştır. Misal verecek olursak; bir bireyin, vakfetmiş olduğu bir malı amacının dışında kullanıldığını öğrendiği zaman, buna mani olma hakkı vardır. Devlet yöneticilerinden herhangi birisinin vakfa ait bir mülke, izin olmadan el koyması gibi bir durum olursa, mahkeme kararı ile o mülkten el çektilmesi Osmanlı Devleti'nde malı koruma kuralının ne kadar büyük bir hassasiyet ile uygulandığını gözler önüne sermektedir.¹³⁹ Endülüs İslam Devleti Dönemi'nde tarım yapılan toprakların sahiplenme hakları, ciddi bir tutum sergilenerek muhafaza altına alınmıştır. Arazi maliklerinin hak ve hukukları hem o şehrin yöneticisi tarafından hem de hâkimler tarafından teftiş edilmiştir. Hakkı bir sebebi olmadan bir başka kişiye ait araziye tecavüz eden insanlara, ciddi oranda cezalar verilmiştir. Yaşanılan bu olay, farklı bölgelerde mevcut olan İslam ülkelerinde İslam hukuku kurallarının ne şekilde tatbik edildiğini gözler önüne sermektedir.¹⁴⁰ Yahudi bir kadın, Sultan Fatih devrinde tarlasının sipahi sınıfına mensup bir asker tarafından, izni olmadan işlenmesi sebebi ile kadiya başvurur. Mahkeme, Yahudi kadını haklı, Osmanlı askerini haksız bulmuş, askerin oluşan zararı tazmin etmesini karar kılmıştır. Bu durum, İslam hukukunun geçerli olduğu devletlerde malı koruma

¹³⁷ Buhârî, “Cihad”, 89.

¹³⁸ Celal Yeniçeri, “Ebu Hanife'nin Hayati, Mali ve İktisadi Görüşleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (2014), 267.

¹³⁹ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8/2 (2008), 160-168; Ali Himmet Berki, *Vakıflar* (İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1946), 86.

¹⁴⁰ Faruk Bal, “Endülüs'te Tarım Alanında Ortaya Çıkan Gelişmeler”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 1/50 (2023), 115.

kuralının kişilerin dinine, mezhebine ve etnik kökenine bakılmaksızın, herkes için eşit şekilde uygulandığını göstermektedir.¹⁴¹ Gazneli Mahmut Dönemi'nde ise, orduya mensup asker, köy halkından bir vatandaşın arazisini izinsiz bir şekilde kullanmıştır. Arazi sahibi, bu durumu Gazneli Mahmud'a şikâyet etmiştir. Gazneli Mahmut, askeri ağır bir şekilde cezalandırarak, arazi sahibinin zararını tazmin ettirmiş ve şu veciz ifadeleri kullanmıştır: “*Devletin gücü mazlumun malını koruduğu sürece adildir.*” Bu durum, malı koruma kuralının adalet sisteminin ana unsuru olduğunu göstermektedir.¹⁴²

Mal ve mülkiyetin korunması ilkesi, İslam şehirlerinin planlanması ve mimari yapıların tasarımında belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu ilkeler, ticari faaliyetlerin düzenlenmesinden, sosyal alanların oluşturulmasına kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır ve toplumsal faydayı gözetken bir yaklaşım sergilemektedir.¹⁴³

2.1.3.1 İslam şehirlerinde haram malların alım ve satımının engellenmesinin fıkhi açıdan incelenmesi

İslam şehirlerinde haram malların alım-satımının engellenmesi İslam hukukunun şehirler üzerindeki etkilerindendir. İslâm hukuk sisteminde mal ve kazanç, yalnızca ekonomik birer unsur olarak değil; aynı zamanda ahlâkî ve hukukî değerlerle şekillenmiş meşru vasıtalar olarak değerlendirilir. Bu bağlamda, helâl kazanç teşvik edilirken, haram mallar üzerinden gelir elde etmek kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, “*Ey iman edenler! Birbirinizin mallarını bâtil yollarla yemeyin*” buyurularak, ticari işlemlerde meşruiyetin esas olduğu açıkça ortaya konmuştur.¹⁴⁴

¹⁴¹ Stanford J. Shaw, *Yahudiler: Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde: Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde*, çev. Meriç Sobutay (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 97.

¹⁴² Halime Çavuşoğlu, “Gazneli Mahmud Hikâyelerine Bir Bakış ve Gazneli Mahmud'un Menkıbevi Kişiliğine İlişkin Bazı Tespitler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 63 (2019), 384-385; Ferideddin-i Attar, *İlâhınâme* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947), 35.

¹⁴³ Hasan el-Başa, *İslam Eserlerine Giriş* (Kahire: Dar en-Nahda, 1990), 73.

¹⁴⁴ en-Nisâ 4/29.

-Haram Malların Satımının Geçersizliği

Fıkıh âlimlerin büyük çoğunluğuna göre, haram kılınmış malların alım-satımı hukuken batıl (geçersiz) kabul edilir. Bu görüşün dayandığı temel ilke, mebiin (satılan malın) mübah (dinen kullanımı caiz) olması gerekliliğidir. İslam hukukunda, Müslümanlar arasında alım satımı caiz olmayan şarap, domuz eti ve akmiş kan gibi şeyler, hukuken değer ifade eden (mütekavvim) mal kapamında değerlendirilmez ve bu nedenle satış sözleşmesinin konusu olamaz. Ancak Hanefî mezhebine göre, bu tür mallar Yahudi ve Hristiyanlar nezdinde “mal” sayıldığından, satış akdinde bedel olarak yer alabilir. Bununla birlikte, bedelin dinen meşru olmaması sebebiyle bu akit fasit (hükümsüz) sayılır. Eğer bu mallar bizzat satılan mal (mebi') olarak işlem görürse, akit batıl (geçersiz) olur. Bu çerçevede, bir Müslüman alışverişte bedel olarak dinen haram sayılan misli bir mal belirlemişse, akit o malın piyasa değeri üzerinden yapılmış kabul edilir; yani şarap veya domuz eti bedel olarak kararlaştırıldığında, fiilen bunların değeri kadar para borcu doğar. Hanefiler dışındaki çoğunluk ise, sahih ile fasit akit arasında ayırım yapmayarak, meşru olmayan malın ister bedel, ister mebi' olarak sözleşmeye konu edilmesi hâlinde akdi tamamen batıl kabul eder.¹⁴⁵

Bazı mallar teknik olarak menfaat sağlasa da, bu menfaat meşru kabul edilmez. Örneğin içki, kullanımda sarhoşluk verir ama bu menfaat dinî açıdan muteber değildir. Fıkıh kitaplarında sıkça tekrar edilen bu ilkeye göre, mefaasidu (zararlı menfaatler), alışverişin meşruiyetini ortadan kaldırır.¹⁴⁶

-Kamu Otoritesinin Müdahalesi ve Muhtesibin Görevi

Ticari faaliyetlerin toplumsal düzeni etkilemesi dolayısıyla, kamu otoritesinin müdahalesi fıkıh açısından meşrudur. Bu çerçevede İslam şehirlerinde hisbe teşkilatı kurulmuş, pazar ve çarşılar muhtesib adı verilen görevlilerce denetlenmiştir. İbn Teymiyye ise hisbenin hem emir bi'l-ma'rûf hem de nehy 'ani'l-münker çerçevesinde yürütülmesi gerektiğini savunur.¹⁴⁷ İslâm hukuk sisteminde, helâl ve haram kavramları ticaret hayatını doğrudan etkileyen temel ilkelere dendir. Bu bağlamda, haram kılınan

¹⁴⁵ Abdurrahman Ceziri, *Kitabu'l-Fıkıh ale'l-Mezahibi'l-Erbaa* (Beyrut: Daru'l-Fikr, ty), 2/224.

¹⁴⁶ Ebül Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim el-Karafi, *Kitabu'l-Furuk* (Beyrut: Dar'ül Risaletü Naşirun, ty), 2/91.

¹⁴⁷ İbn Teymiyye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 58.

malların –örneğin içki, domuz eti, leş, putlar adına kesilen hayvanlar vb.– alım ve satımı da kesin biçimde yasaklanmıştır. Sahâbe neslinin, bu hükümleri büyük bir titizlikle uyguladığı ve bilinçli olarak haram olan herhangi bir malın ticaretine asla girişmediği tarihi kaynaklarla sabittir.¹⁴⁸

Bununla birlikte, yeni nazil olan hükümlerin toplumun tüm kesimlerine ulaştırılması zaman aldığından, bazı durumlarda özellikle şehir dışından gelen tüccarlar veya köylüler söz konusu yasaklardan habersiz olabiliyordu. İşte bu noktada, İslâm toplumunun ticarî yapısını düzenleyen ve kamu otoritesini temsil eden muhtesib devreye giriyordu. Muhtesib, sadece denetleyici bir görev üstlenmekle kalmaz; aynı zamanda bilgilendirici ve yönlendirici bir rol de üstlenerek toplumun dinî yükümlülükler doğrultusunda hareket etmesini temin ederdi.¹⁴⁹

Bu bağlamda Hz. Peygamber (s.a.s.) ve Hz. Ömer'in birlikte yürüttükleri bir hisbe uygulamasına dair dikkat çekici bir örnek, Medine'ye Şam'dan büyük miktarda şarap getiren meşhur tüccar Keysân hadisesidir. Keysân, içkinin haram kılındığından habersiz bir şekilde bu ticareti gerçekleştirmiştir. Durumdan haberdar olan Hz. Peygamber, ona hitaben: *"Ey Keysân! Senin ardından içki haram kılındı"* buyurmuş; bu uyarı üzerine Keysân, hiçbir tereddüt göstermeden elindeki bıçakla içki tulumlarını delmiş ve bütün malını sokağa akıtmıştır.¹⁵⁰ Bu tutum, sahâbenin haram karşısındaki duyarlılığını ve muhtesibin bilgilendirme fonksiyonunu açıkça ortaya koymaktadır.

Benzer bir örnek, Yemenli bir şarap tüccarı olan Feyrûz ed-Deylemî'nin rivayetinde görülmektedir. İçkinin yasaklandığını öğrendikten sonra Hz. Peygamber'e başvuran Feyrûz, elinde bulunan üzüm stoklarının ne şekilde değerlendirileceğini sormuştur. Hz. Peygamber ise ona bu üzümleri kurutarak kuru üzüm olarak satmasını tavsiye etmiş; böylece hem israfın önüne geçilmiş hem de haram yollarla kazanç sağlanmasının önü kesilmiştir.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, İslâm toplumlarında muhtesibin görevi yalnızca denetimle sınırlı kalmamış; aynı zamanda yeni şer'î hükümlerin toplumun tüm

¹⁴⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts. 180.

¹⁴⁹ Ömer Faruk Habergetiren, "Osmanlı Devleti'nde HisbeTeşkilatı", *Journal of Social Sciennes and Humanities*, (2019), 285.

¹⁵⁰ İbn Teymiyye, *el-Hisbe fi'l-İslâm*, Hz. Ömer Abdulfettah Barmûkî, Riyad: Dâru'l-Âsime, 1992.

bireylerine duyurulması, ekonomik hayatın İslâmî ölçüler çerçevesinde yeniden düzenlenmesi gibi işlevleri de içermiştir.¹⁵¹ Böylece çarşı ve pazarlarda hem toplumsal adalet hem de ticarî güven ortamı tesis edilerek, muhtemel mağduriyetler önlenmiş ve sağlıklı bir ekonomik düzen oluşturulmuştur.

-Haram Malların Satışıyla Elde Edilen Gelirin Hükümü

İslam hukukçularına göre; haram yoldan elde elden gelir “mal-ı haram” statüsündedir. Bu gelir kişinin malı sayılmaz, iade edilmesi gerekir, iade mümkün değilse yoksullara tasadduk edilir. Hanefî mezhebine göre bu tür mallarda verilen sadaka borcu düşürür, fakat sevap kazandırmaz.¹⁵²

Mezhepler arasında icthadi farklılıklar da söz konusudur. Hanbeli mezhebi domuz ve içki dışında kalan bazı malların “kendi cinsinde olması” halinde satımını bazı özel şartlarda caiz görebilir.¹⁵³ Ancak cumhurun genel yaklaşımı, helal ve tayyib (temiz) olmayan mallardan kazanç elde edilmesinin reddedilmesi yönündedir.¹⁵⁴

Fıkhi açıdan haram malların alım-satımı hem bireysel hem de toplumsal zararlar doğuracağı için haram ve batıl olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, hisbe kurumu ve muhtesiblik mekanizması, sadece ekonomik değil, aynı zamanda dini ve ahlaki bir düzen oluşturmayı hedeflemiştir. Böylece İslam toplumlarında ekonomik faaliyetlerin meşruiyet temelli sürdürülebilirliği sağlanmış; haram kazanç yolları sistematik olarak kapatılmıştır.

Sonuç olarak baktığımızda malı muhafaza kuralı İslam kültürünün ana unsurlarından birisi olarak kişisel hakların ve kamusal düzenin teminatı olmuştur. Ayet ve hadislerde en ince ayrıntısına kadar açıklanan bu kural İslam şehirlerinde hak ve hukukun güven ve refahın temelini oluşturmuştur. Bu fikriyatın tekrardan canlanması, hem toplumda barışın hâkim olması bakımından hem de kişisel hakların muhafaza edilmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. İslam şehirlerinde malı koruma kuralı ile alakalı geçmişe uzanan misallere baktığımızda hem insanların mülkiyetlerinin muhafaza

¹⁵¹ Ahmet Akman-Mustafa Ünal, “Regülasyon Kurumu Olarak Hisbe”, *Araştırma Makale* 5/1 (2025), 309-312.

¹⁵² İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000, 5/247.

¹⁵³ İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî* (Riyad: Darü'l-Hadis, 2010), 4/155.

¹⁵⁴ Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fikhü'l-İslamî fî Sevbihî'l-Cedîd*, Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1989, 2/214-215.

edilmesi hem de devlet otoritesinin adaletli bir biçimde bireylerin mülkiyet haklarını gözetmesi gerektiğini ortaya çıkmaktadır.¹⁵⁵

2.1.4 İslam Şehirlerinde Dini Koruma Kuralı

Dini koruma kuralı, “zaruriyyat-ı diniyye” kapsamında olan dinin beş ana amacından bir tanesidir. Dinin korunması hem kamusal seviyede hem de kişiler seviyesinde çok önemlidir.¹⁵⁶ Bu hususta, pek çok nas bulunmaktadır. Kur’an-ı Kerim’de “*Dinde zorlama yoktur. Artık doğru ile yanlış birbirinden ayrılmıştır Kim tâgutı inkâr edip Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa tutunmuştur. Allah her şeyi işitendir bilendir.*”¹⁵⁷ buyrulurak İslam dininin muhafaza edilmesinin esasını meydana getiren inanç muhayyerliğine ve gerçek dinin tercihi dikkat çekilmektedir. İslam dininin muhafaza edilme kuralı Müslüman bir biçimde hayat sürdürüp, yine Müslüman bir şekilde ölmek için gayret sarf edilmesinin gerektiğine işaret eder. Nitekim ayet-i kerimede “*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim üzerinizdeki nimeti tamamladım ve size din olarak İslam’ı seçtim*”¹⁵⁸ buyrulmaktadır. Hz. Peygamber Veda Hutbesi’nde “*Size iki şey bırakıyorum; onlara sıkıca sarıldığınız sürece asla sapmazsınız: Allah’ın Kitabı ve benim sünnetimdir.*”¹⁵⁹ buyrulurak dinin muhafaza edilmesi hususunda yapılması gereken öğretmiştir.

İslam dininin muhafaza edilmesi, imanın korunması, Müslümanların mükellef olduğu dini vecibeleri yapması, dini bilgilerin sağlıklı bir şekilde öğrenme ve öğretilmesinin sağlanması, sosyal yaşamda manevi kıymetlerin devam ettirilmesi manasına gelir. Yüce Allah’ın Kitab’ı ve Peygamber Efendimizin hadisleri bu amacı sağlamak için insanlara ve topluma kılavuzluk eder.¹⁶⁰

İslam beldelerinde yürürlükte olan dini muhafaza kuralı İslam dini ile ilgili olan mimarileri, ibadet edilen mekânları da koruma hedefi taşır. İçerisinde namaz ibadeti icra edilen camiler, içerisinde hayır ve ilim ehli kişilerin metfun bulunduğu türbeler,

¹⁵⁵ Ömer Faruk Habergetiren, “İslâm Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru”, *Türkiye İlahiyatları Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2019), 161-162.

¹⁵⁶ Yakup Çalışkan-Adnan Algül, “Zarûrât-ı Hamse Bağlamında Teysîrin Dinî Hükümlere Etkisi”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2024), 89.

¹⁵⁷ el-Bakara 2/256.

¹⁵⁸ el-Mâide 5/3.

¹⁵⁹ Muvatta, “Kader”, 3.

¹⁶⁰ Dam, “Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru”, 54.

içerisinde ilim tahsil edilen mekânlar İslam beldelerinde kıymetli bir konuma sahiptir. Bu yapılar insanların hayatının tam odağındadır. Bu sebepten dolayı bu mimari yapıların muhafaza edilmesi, hizmet ve bakımının yapılması önemlidir. İslam şehirleri, dini, sosyal, kültürel ve tarihi bakımdan varlıklı bir mirasa sahiptir. İslam dinine mensup kişilerin, yaşamış olduğu şehirlerde, dini vecibelerini yerine getirebilme hakları teminat altına alınmıştır. Din özgürlüğünün bir gereği olarak, insanların mensup olmuş olduğu dinin gereklerini rahatça yerine getirebilmek için ortam ve imkânın sağlanması gerekir.

İslam şehirlerinde dini koruma kuralının bir başka göstergesi de caminin merkezi konumda olmasıdır. İslam şehirlerinde mukaddes bir mekân kabul edilen caminin merkezi bir pozisyonda olması İslam medeniyetinin kültürel, dini, siyasi ve sosyal bir tezahürüdür. Bu vaziyet beldelerin plan ve projesi yapılırken İslam dininde mukaddes kabul edilen caminin mühim bir faktör olarak kabul gördüğü ortaya çıkmaktadır.

Caminin, İslam şehirlerinin merkezinde bulunması, İslam şehirlerinin yapısal nizamını ve sosyal mimarisini biçimlendiren mühim bir ilkedir. İslam beldeleri, genelde merkez camilerin etrafında gelişim göstermiştir. İslam beldelerinde, camiye merkez kabul eden bu çalışma, beldelerin fiziksel mimarisini tayin ederken, aynı zamanda Müslümanların gündelik hayatında camilerin ilgi odağı olmasını mümkün kılmıştır. Müslümanlar hem sosyal hem de manevi gereksinimleri için merkeze meyletmiştir. Camiler, içerisinde inşa edildiği şehirlerin özünü ifade etmektedir. İslam şehirlerinin hüviyetinin sembolü olmakla beraber, Müslümanların ibadetlerini yerine getirdiği mekânlardır. İslam şehirlerinde, camiler mahallelerde halkın bir araya geldiği bir mekân olarak faaliyet yürütmüştür. İslam şehirlerinde, her bir mahallenin camisi bulunurken, şehrin tam merkezinde bütün mahalleleri buluşturan büyük bir merkez cami bulunurdu. Bu plan ve proje, İslam şehirlerindeki komşuluk münasebetlerini kuvvetlendirerek, toplumsal ilişkileri sağlamlaştırmıştır. İslam şehirlerinde inşa edilen camilerin etrafı, yalnızca ibadetlerle münhasır olmayıp, birtakım faaliyetlere de ev sahipliği yapmıştır. Han, hamam, çarşı, pazar gibi mimariler, camilerin çevresinde inşa edilerek hem sosyal hem de ekonomik yaşamın merkezi olmasına vesile olduğu gibi, İslam şehirlerinin organik bir mimariye haiz olmasına da vesile olmuştur. İslam şehirlerinin merkezini temsil eden camiler, asırlar boyunca değişikliklere karşı mevcudiyetlerini devam ettirebilmiş

ve İslam şehirlerinin geçmişten günümüze kadar olan zaman diliminde sürekliliğini ve istikrarını simgelemiştir. Bu bakımdan değerlendirildiğinde cami, İslam beldelerinde yalnızca ibadetlerin yerine getirildiği bir yer olmayıp, insanları bir arada tutan birçok işleve sahip bir mimarinin merkezinde bulunur.¹⁶¹

2.2 İslam Şehirlerinde Hapishaneler ve Hapis Cezası

İlahi dinlerin insanlığa gönderiliş gayesi, toplumsal adaletin tesisi ve bireylere onurlu, insanca bir yaşam biçimi sunmaktır. Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri incelendiğinde, toplumda anarşiye kesinlikle müsamaha gösterilmediği, sosyal kaynaşmanın teşvik edildiği ve bireyin temel haklarının korunmasının İslâm toplumu açısından vazgeçilmez bir ilke olarak benimsendiği açıkça görülmektedir. Bu bağlamda İslâm dini hem bireysel hem de toplumsal düzlemde adaletin tesisi ve huzurun sağlanmasını hedefleyen bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır.¹⁶²

İctimâî ve ferdî içerikli hatalara karşı uygulanacak müeyyidelerin bir kısmı Kur'ân'da açıkça belirtilmiş olmakla birlikte, toplumun örfî yapısı ve zamanla değişebilecek sosyal ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak teferruata dair hususlar yasama ve yargı organlarının takdirine bırakılmıştır. Bu durum, İslâm hukukunun temel ilkelerinden biri olan "örf ve maslahatın" dikkate alınması prensibiyle de uyumludur. Böylece, sabit prensiplerle birlikte değişen şartlara uyum sağlayabilen bir hukuk anlayışı teşvik edilmiştir.¹⁶³ Kur'ân-ı Kerîm'de doğrudan hapis cezasını emreden genel bir hükme rastlanmamaktadır. Sadece Nisa Sûresi 15. ve Tevbe Sûresi 5. âyetlerde, bazı özel ve istisnai durumlar için sınırlı anlamda hapsedilme uygulamalarına değinildiği görülmektedir. Nisa Sûresi'nde geçen ifadeler ise klasik anlamda bir hapis cezasını kastetmemekte; zina suçu işleyen kadınların, cezalandırılmaları maksadıyla değil, daha çok toplumsal güvenliği ve düzeni sağlamak amacıyla evlerinde alıkonulmalarını

¹⁶¹ Ömer Acar, "Sosyo-Mekânsal Bir Sistem Olarak Cami", *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 3/4 (2023), 113-122; Mehmet Karakaş (ed.), *Kent Mekan ve Toplum* (İstanbul: Ketebe Yayıncılık, 2019), 150.

¹⁶² en-Nisâ 4/58.

¹⁶³ Bilmen, Mâide 33. âyet-i kerimedeki "Bulundukları yerden sürülmeleridir" ifadesini delil göstererek, hapis cezasının Kitap ve Sünnetle sabit olduğu sonucuna varmıştır. (Bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul 1976, 3/33).

öngörmektedir. Bu durum, modern anlamda bir ceza infaz kurumunda tutma değil; geçici ve koruyucu bir tedbirdir.¹⁶⁴

Tevbe Sûresi'nde ise hapis konusuna daha açık bir biçimde değinildiği görülmektedir. Söz konusu âyette, “Haram aylar çıkınca (size savaş açan ve saldıran) müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayın ve hapsedin” buyrulmaktadır.¹⁶⁵ Ancak burada geçen “hapsedin” emri, “öldürün” ve “yakalayın” gibi savaşla ilgili diğer ifadelerle birlikte zikredildiğinden, bu ifadenin savaş esnasında alınacak tedbirler bağlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, esir alınan müşriklere uygulanabilecek tek cezanın hapis olmadığı, aksine bu ifadelerin, saldırganlara karşı fiili bir direnişi ve askeri mücadeleyi teşvik amacıyla söylendiği ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in savaş esirlerine yönelik tutumuna baktığımızda, onun genellikle cezalandırmadan ziyade affedici ve merhamet temelli bir yaklaşım benimsediği görülmektedir. Bu durum, esirleri uzun süre hapiste tutmaktan çok, onları serbest bırakma ya da fidye karşılığında salıverme uygulamalarıyla kendini göstermektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Kur'an'da hapis cezasını açıkça emreden yahut doğrudan yasaklayan herhangi bir kesin hükmün yer almadığını söylemek mümkündür. İslâm'ın ilk dönemlerindeki hapis uygulamaları, Arap toplumunda önceden var olan geleneklerin devamı niteliğindedir. Efendimiz'in, “hılfu'l-fudûl”¹⁶⁶ örneğinde olduğu gibi, cahiliye döneminden kalan ancak İslâm'ın temel ilkeleriyle örtüşen bazı uygulamaları benimsediği bilinmektedir. Bu doğrultuda, hapis ve hapishane kavramlarını da o dönemdeki sosyal yapının bir devamı olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak, Hz. Peygamber döneminde günümüzdeki anlamıyla kurumsal bir hapishanenin bulunmadığı unutulmamalıdır. Hapis uygulaması, genellikle suçlunun cezalandırılmadan önce geçici olarak ev, mescit veya davacının gözetimi altındaki bir mekânda tutulması şeklindeydi. Bu sebeple Hz. Peygamber, bu şekilde alıkonan kişileri genellikle “esir” olarak nitelendirmiştir.¹⁶⁷ İslâm'da esas olan, bireyin hak ve özgürlükleridir. Bu özgürlüklerin kısıtlanması, ancak hukukun ihlali gibi istisnai durumlarda ve geçici olarak söz konusu olabilir. Kur'an-ı Kerîm, insanın doğuştan sahip olduğu özgürlüğü şöyle ifade eder: “O,

¹⁶⁴ en-Nisâ 4/15.

¹⁶⁵ et-Tevbe 9/5.

¹⁶⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 53.

¹⁶⁷ el-Kettâni, *et-Teratibü'l- İdariyye*, Beyrut ty. 1, 297. Çev. Ahmet Özel, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, İstanbul 1991, 2, 55.

yeryüzünü sizin hizmetinize verdi. Öyleyse onun yollarında yürüyün ve Allah'ın rızından yiyin.”¹⁶⁸ Ayrıca, bireysel mahremiyet ve özel alanın korunması bağlamında bir başka âyette şöyle buyrulmaktadır: “Ey iman edenler! Kendi evleriniz dışında, izin almadan ve selâm vermeden başkalarının evlerine girmeyin. Eğer orada kimseyi bulamazsanız, size izin verilene kadar girmeyin. Eğer size 'geri dönün' denilirse, hemen dönün. Bu sizin için daha temiz bir davranıştır.”¹⁶⁹ Hz. Peygamber de bu Kur’ânî anlayışı temel ilke edinmiş ve birey haklarına dayalı bir toplumsal düzen inşa etmeye çalışmıştır. Bugün uluslararası insan hakları kuruluşlarının yeni yeni dile getirmeye başladığı pek çok ilkeyi, o dönem toplumunda fiilen uygulamış; bu değerlerin yerleşmesi için hayatı boyunca çaba sarf etmiştir.

Resûlullah'ın Mekke döneminde bizzat kendisi tarafından uygulanmış bir hapis cezasına dair herhangi bir örnek bulunmamaktadır. Bunun temel sebepleri arasında, henüz İslâm toplumunun oluşmamış olması, ilgili hüküm âyetlerinin inmemesi, Müslümanların müşriklerin ağır baskısı altında bulunmaları ve hukuk kurallarını işletecek idarî mekanizmaların mevcut olmaması sayılabilir. Nitekim bu dönemde hapsedilen ve işkence görenler, bizzat Hz. Peygamber ve onunla birlikte İslâm'ı seçen müminlerdi.¹⁷⁰ Bu kararın uygulanması sonucunda Müslümanlar, Mekke dışında bulunan ve hapishaneyi andıran dar bir vadi olan Şi‘b-i Ebî Tâlib’e çekilmek zorunda bırakıldılar. Burada yaşanan manzaralar, boykot edilenlerin tüm özgürlüklerinden mahrum bırakıldığını ve adeta kapalı bir esaret hayatı yaşandığını açıkça göstermektedir. O dönemde yaşanan şu olay, durumun ne kadar ağır olduğunu ve bu boykotun neden tutukluluk kapsamında değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır: Açlıktan bitkin düşen bir kişi, uzun süre önce kesilmiş bir hayvanın çürümüş deri parçasını bulduğunda, bunu suda kaynatıp yemek yapma umuduyla büyük bir sevinç yaşamıştır. Boykot, sadece yoksulluğa ve açlığa yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Müslümanların serbest dolaşım hakkını da ortadan kaldırmıştır. Hz. Peygamber'in peşine gözcüler yerleştirilerek, Kâbe'yi ziyaret eden müşrik hacı adaylarına İslâm'ı tebliğ etmesi engellenmiştir. Yaklaşık iki-üç yıl süren bu tutukluluk ve tecrit dönemi, göçebe hayat tarzında kabile kurallarını ihlal eden kişilerin kabile dışına sürülmesi uygulamasının, yerleşik hayatta farklı bir biçimde tezahür etmiş şekli olarak

¹⁶⁸ el-Mülk 67/15.

¹⁶⁹ en-Nûr 24/27-8.

¹⁷⁰ Daha geniş bilgi için bkz. İbn İshâk, *Sîret*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya 1981, 137.

değerlendirilebilir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte bir site devleti kurulmuş, ilk anayasa ilan edilmiş ve bağımsız yargı mekanizmaları faaliyete geçmiştir. İç ve dış tehditleri ortadan kaldıracak hukuki yaptırımlar yürürlüğe konmuş, Müslümanlar veya gayrimüslimler tarafından işlenen suçlar cezasız bırakılmamış, Hz. Peygamber'in doğrudan kendi uygulamalarıyla adalet sağlanmıştır. Bu çerçevede, had cezaları gibi bazı hükümlerin infazında hapis cezasına da başvurulmuştur. Medine'ye hicretin ilk yıllarında kadılık görevini bizzat Hz. Peygamber üstlenmiş, ancak İslâm topraklarının genişlemesiyle Medine dışındaki bölgeler için kadı tayin edilmesi zorunlu hale gelmiştir. Nitekim Yemen gibi bölgelerde Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Muâz b. Cebel gibi sahabeler bu görevi üstlenmiş, diğer cezaların yanı sıra hapis cezasını da Medine uygulamasını örnek alarak tatbik etmişlerdir. Hz. Peygamber döneminde hapsin nerede, nasıl ve hangi amaçlarla uygulandığını gösteren örnekler, sonraki dönemlerde bu cezanın uygulanış biçimine ışık tutmaktadır. Buna örnek olarak, Hendek Savaşı sonrasında Sâd b. Muâz'ın görüşü doğrultusunda verilen hüküm gereğince, Müslümanlara ihanet eden ve yapılan anlaşmayı bozan Benû Kurayza Yahudileri, kalelerinden çıktıktan sonra Resûlullah tarafından Kîse binti Hâris isimli bir kadının evinde tutulmuş, ardından ihanetlerinin karşılığı olarak idam edilmişlerdir.¹⁷¹

Hapsin Çeşitleri

İslâm hukukunda hapis cezası, amacı dikkate alındığında iki temel kategoriye ayrılır: ihtiyatî tedbir olarak hapis ve ceza olarak hapis. Bu ceza türü, İslâm hukukunun cezalandırmaya ilişkin belirlediği üç ana ilke — suçun önlenmesi (zacr), suç ile ceza arasındaki dengenin gözetilmesi ve suçlunun ıslah edilerek topluma yeniden kazandırılması — doğrultusunda öngörülmüştür.

Hapis uygulaması hem kanun koyucunun belirlemesine hem de hâkimin takdirine bağlıdır. İslâm hukukçuları, ihtiyatî tedbir amacıyla hapsi gerekli ve yerinde bulmakla birlikte, cezalandırma amacıyla kişinin özgürlüğünü kısıtlayan hapis yöntemine

¹⁷¹ İbn Hişâm Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Hişâm Yayınevi: Kahire, 2006), 440.

genellikle mesafeli yaklaşmışlardır. Bu sebeple fakihler, hapis cezasını her zaman en son başvurulacak yaptırım olarak değerlendirmiştir.

Ayrıca fakihler, hangi durumlarda sanığın veya suçlunun hapsedilebileceğini belirlerken ayrıntıya girmiş, ancak hapis sebeplerini mümkün olduğunca sınırlı tutma konusunda özel bir hassasiyet göstermişlerdir.¹⁷²

1- İhtiyati Tedbir Niteliğinde Hapis

Kişinin suçluluğu kesinleşene kadar, borçlunun borcunu ödeyene dek, cezası uygulanana kadar ya da dış tehditlerden korunması amacıyla, belirli bir süre için geçici olarak özgürlüğünden yoksun bırakılması veya gözetim altında tutulması anlamına gelir.¹⁷³ Koruma amaçlı ve geçici nitelikteki ihtiyati hapis, cezalandırmadan çok önleyici bir tedbir ve ikincil bir yaptırım olarak değerlendirilir. Klasik dönem hukukçularının bu tür hapsi “ihtiyat hapsi”, “töhmetsiz hapsi” veya “soruşturma hapsi” gibi adlarla anmasının nedeni de budur. Ayrıca, ihtiyati hapis; gerekçesine ya da amacına göre, soruşturma (töhmetsiz veya istihzar) hapsi, zorlayıcı hapis ve infaz hapsi gibi farklı tür ve isimler altında sınıflandırılabilir.¹⁷⁴ Şimdi, ihtiyati tedbir kapsamında değerlendirilebilecek bazı hapis türlerini inceleyebiliriz.

a. İtham Sebebi ile Hapis (Soruşturma Hapsi)

İtham nedeniyle uygulanan hapis, bir kişiye suç isnat edildiğinde, suçluluğu kesinleşinceye kadar onu özgürlüğünden mahrum bırakma durumudur.¹⁷⁵ Bu konuda Hz. Peygamber’in de bazı örnek uygulamaları vardır. Behz b. Hakîm’in rivayetine göre, dedesinin komşularından bazıları, adam öldürme suçlamasıyla Hz. Peygamber tarafından tutuklanmıştır. Ancak dedesinin araya girerek onların suçsuz olduğunu beyan etmesi üzerine serbest bırakılmışlardır.¹⁷⁶

¹⁷² Ali Bardakoğlu, “Hapis”, *DİA*, İstanbul 1997, 16/ 56.

¹⁷³ Bardakoğlu, “Hapis”, *DİA*, İstanbul 1997, 16/55.

¹⁷⁴ Bardakoğlu, “Hapis”, *DİA*, İstanbul 1997, 16/ 55-56.

¹⁷⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l Hukmiyye*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: Beka Yayınları, 2023), 266.

¹⁷⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 933.

İslam hukukçularının büyük çoğunluğu, Hz. Peygamber'in bu tür sebeplerle yaptığı tutuklamaları ve sonraki halifelerin benzer uygulamalarını dikkate alarak; sanığın suçluluğunu güçlü delillerin işaret etmesi, durumunun belirsiz olması veya karakterinin güven vermemesi gibi nedenlerle hâkimin sanık hakkında gözaltı kararı verebileceğini ifade etmişlerdir.¹⁷⁷

İslam hukukunda genel kural, kişinin suçsuz ve borçsuz sayılmasıdır.¹⁷⁸ Bu ilke gereği, bir kimse suçu kesinleşene kadar masum kabul edilir ve buna göre muamele görür. Ancak toplumda adaletin sağlanması, kamu düzeninin korunması ve suç zanlısı hakkında soruşturma yapılması ile gerekli önlemlerin alınması ihtiyacı, bazen kişinin özgürlüğünün kısıtlanmasını zorunlu kılabilir. Bu nedenle İslam hukukçuları, hem temel insan hakları ile sanık ve davalının haklarını korumaya, hem de adalet, kamu düzeni ve hukuki güvenliği temin etmeye büyük önem vererek, bu alanda dengeli bir yaklaşım benimsemişlerdir.¹⁷⁹

b. Borç Sebebi ile Hapis

Malı olup da borcunu ödemeyen ya da mal varlığı bilinmeyen borçlunun hapsedilmesi söz konusudur. Hz. Peygamber, cebri icranın etkin olabilmesi için ödeme gücü olup da borcunu ödemeyenleri hapisle cezalandırmış, ayrıca alacaklının talebi üzerine borcunu ödemeyen kişinin hapsedilmesine izin vermiştir. İslam hukukunda borcunu ödemekten kaçınan borçluya karşı hacir ve haciz gibi zorlayıcı tedbirlerin yanı sıra, ödeme gücü olanlar için hapis cezası da uygulanabilir. Ancak fakihler, ödeme imkânı olmayanların hapsedilmemesi konusunda görüş birliği içindedir. Bu anlayışın temelinde, “Borçlu darlık içindeyse ona zaman tanınmalı...”¹⁸⁰ ayeti ve “Yoksul borçluya mühlet veren veya borcunun bir kısmını affeden, kıyamet günü Allah'ın gölgesinde olur” hadisi gibi destekleyici dini metinler bulunmaktadır. Ayrıca, borçluya yardım edilmesi ve ona süre tanınması gerektiği yönünde başka hadisler de mevcuttur. Böyle bir hapis uygulamasının alacaklı lehine olumlu sonuç doğurmayacağı ve

¹⁷⁷ Hacı Mehmet Günay, “İslam Hukuk Doktrininde Hapis Müessesesi ve Mahpuslara Yapılacak Muamele”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 42.

¹⁷⁸ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1995), 1/28.

¹⁷⁹ Bardakoğlu, “Hapis”, *DİA*, İstanbul 1997, 16/57.

¹⁸⁰ el-Bakara 2/280.

borçluya haksızlık olacağı düşünülür. Çünkü hapsin amacı borçluyu borcunu ödemeye zorlamaktır; ancak fakir bir borçlunun hapsedilmesi bu amacı gerçekleştirmez.

Alacağını tahsil edemeyen alacaklı, mahkemeye başvurduğunda ve diğer koşullar sağlandığında, borçlunun hapsedilmesi çoğu fakih tarafından meşru kabul edilmiştir. Bu görüşü savunanlar, ödeme gücü olan borçlunun borcunu geciktirmesinin kişilik haklarına müdahale ve cezalandırmayı haklı kıldığını belirtirler. Buhari ve Ebû Dâvûd'daki hadislerde geçen "ukubât" (cezalandırma) kelimesini bazı âlimler, örneğin Şureyh, Şabî ve Ebû Ubeyd, hapis cezası olarak yorumlamışlardır. Hanefi, Maliki, Şafiî ve Hanbeli fakihler de bu anlayışı benimsemiştir. Buna karşılık, Ebû Hureyre, Ömer b. Abdilaziz, Leys b. Sa'd ve Hasan el-Basrî gibi bazı âlimler, hadisteki "ukubât"ın şahsi takip (mülâzeme) olduğunu savunmuşlardır. Bu görüşe göre, ne Hz. Peygamber ne de halifeler borç sebebiyle hapis yoluna gitmemiş, bunun yerine borçlunun mallarını haczedip zorla satma yoluna başvurmuşlardır.

Ayrıca fakihler, borcu malvarlığından fazla olanların hapsedilmemesi, mevcut mallarının alacaklılar arasında adilce paylaşılması gerektiğini ifade etmişlerdir. İslam hukukunda borç sebebiyle köleleştirme (esaret) hiçbir zaman kabul edilmemiş, sorumluluk sadece malvarlığı ile sınırlandırılmıştır. Borç nedeniyle hapis cezası, ceza mahiyetinde değil, borcun yerine getirilmesi için bir baskı yöntemi olarak meşru görülmüştür.

Borcunu ödemeyen kişiye verilen hapis cezasının amacı, borçluyu zorlamak, aynı zamanda başkalarına ibret olmak ve borcun varlığını araştırmaktır. Buradaki temel hedef, ödeme gücü olup da borcunu ödemekten kaçınanları cezalandırmak, benzer davranışların yaygınlaşmasını önlemek ve ticaret ile diğer ekonomik faaliyetlerin aksamasını engellemektedir.

c. Önleme Amaçlı Özgürlük Kısıtlamaları (Önleme Hapsi)

Suç işlemeyi alışkanlık haline getiren ve serbest bırakıldığında başkalarına zarar verme olasılığı yüksek olan kişilerin, tövbe edip ıslah olana dek hapsedilmesidir. Bu tür hapislerde, tutukluya doğrudan bir suç isnat edilmez. Amaç, serbest bırakıldığında zarar verme riski olan bireylerin toplum için oluşturabileceği tehlikeyi önlemek ve

kamu güvenliğini sağlamaktır. Örneğin, savaş esirlerinin hüküm verilinceye kadar güvenlik sebebiyle tutulması bu hapis türüne örnek gösterilebilir. Buradaki temel maksat, olası bir zararın önüne geçmek ve halkı tehlikeden korumaktır. Dolayısıyla bu hapis şekli, daha çok kamu düzenini ve toplumun güvenliğini sağlamak amacıyla uygulanır. Ayrıca, bu kapsamda özgürlükleri kısıtlanan kişiler genellikle suç işleyip zarar vermiş ve bunu alışkanlık haline getiren kimselerdir.

d. Güvenlik Tedbiri Olarak Hapis

İslam hukukunda had, kısas ve ta‘zîr cezaları, suç işlerken sorumluluk ehliyeti bulunan kişilere uygulanır. Ancak sorumluluk ehliyeti olmayanlar için “tedîben ta‘zîr” denilen, ceza sorumluluğu olmayanlara yönelik önleyici ve koruyucu sosyal tedbirler söz konusudur. İslam hukukçuları bu tür önlemleri emniyet tedbirleri ya da güvenlik önlemleri olarak nitelendirir; bunlar, toplumun korunmasını hedefleyen ve tehlikeli suçlara verilen cezalarla ayrı bir yaptırımdır. Kısıtlı ehliyete sahip olanlar ve henüz buluğa ulaşmamış çocuklar için uygulanan gözetim ve koruma tedbirleri, hapis şeklinde adlandırılrsa da, klasik hapis cezasından farklı bir infaz yöntemini ifade eder.

2.3 İslam Şehirlerinde Temizlik ve Hijyen İlkesi

İslam dini temizlik ve hijyene büyük kıymet gösteren bir dindir. Nitekim Peygamber Efendimiz, “Allah temizdir, temiz olanı sever”¹⁸¹ buyurarak İslam’ın, temizliğe göstermiş olduğu ehemmiyeti ifade etmiştir. İslam beldelerinde hijyen ve temizlik hem dinî açıdan hem de insan sağlığının bir lüzumu olarak, geçmişten günümüze dikkat edilen hususların en başında gelmiştir. İslam dininin temizlik hassasiyeti hem manevi temizliğe hem de fiziksel temizliğe şâmindir. Mekânsal temizlik ifadesi, insanların gündelik yaşamını idame ettirdiği alanlar olan iş yerlerimiz, hanelerimiz, ulaşımımız anında sıkça geçtiği yollar, gündelik kulluk vazifelerimizi yerine getirmek için sıkça gittiğimiz ibadethaneler ya da devlete ait olan dairelerin temizliğine karşılık gelmektedir. Bu tutum, İslam şehirlerinin tertip ve düzeninde kendini gösterir.¹⁸²

¹⁸¹ Tirmizi “Edep”, 41.

¹⁸² Kadir Akgün vd., “Kuran-ı Kerim’de Geçen Temizlik Ayetlerinin Konaklama Hizmetleri Bağlamında Analizi”, *Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi* 14 (2024), 1469.

İslam dininde Allah’a kulluk göstergesi olarak yapılan ibadetlerin ön şartı temizliktir. Kur’an okumak, namaz kılmak, tavaf etmek gibi yapılan ibadetler için abdest almak lazımdır. Camilerin, mescitlerin hemen yanı başında bulunan abdesthaneler bu düşünce doğrultusunda inşa edilmiştir. İslam dini çevre temizliğine büyük kıymet vermektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.s.): “*Temizlik imanın yarısıdır*”¹⁸³ buyurarak temizliğin hem toplumsal hem de kişisel yaşamda ne derece kıymetli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İslam şehirlerinin sokaklarına ve toplumsal alanlarına karşı temizlik hassasiyetinin gösterilmesi Müslümanların mesuliyetlerinden kabul edilmiştir.

İslam beldelerimde su, temizlik ve hijyen için olmazsa olmaz kabul edilmektedir. İslam şehirlerinde, geçmişten günümüze bakıldığı zaman çeşmeler, hamamlar, su kanalları, geniş çapta kullanılmıştır. İslam şehirlerinde inşa edilen hamamlar hem sosyal yaşamın hem de fiziki temizliğin bir unsuru olarak, mühim bir rol oynamıştır.¹⁸⁴

Su hem hakiki temizlik hem de hükmi temizlik aracı olarak kabul edilir.¹⁸⁵ Hakiki temizlik, maddi kirliliğin giderilmesi anlamına gelir. Su, fiziksel kirlilikleri (kan, idrar, toprak, vs.) temizlemek için kullanılır. Bu tür temizlik, gözle görülen kirlerin giderilmesiyle ilgilidir. Örneğin; Elbisedeki bir lekenin su ile yıkanarak temizlenmesi ve bedeninin veya bir eşyanın maddi kirlilikten arındırılmasıdır. Hakiki temizlikte su hem temizleyici hem de temizlenmiş (mutlak su) olmalıdır. Yani su, kendi doğal halini korumalı ve renk, koku, tadını değiştirecek herhangi bir kirlilik içermemelidir. Hükmi temizlik, manevi veya hukuki anlamda temizlik sağlamak için yapılan bir işlemdir. Bu tür temizlik, gözle görülmeyen, ancak dini hükümler açısından kirlilik sayılan durumları ortadan kaldırmak için yapılır.¹⁸⁶ Sonuç olarak baktığımızda fıkhîta su, hem maddi kirlilikleri gidermek (hakiki temizlik) hem de manevi arınmayı sağlamak (hükmi temizlik) için vazgeçilmez bir araçtır. Bu nedenle su, İslam’da temizliğin ve ibadetlerin önemli bir unsuru olarak kabul edilir.¹⁸⁷

¹⁸³ Müslim “Taharet”, 1.

¹⁸⁴ Mustafa Kelebek, “İdeal İslam Şehrinin Fıkhi Özellikleri (Serahsî ve İbn Rüşd Örneği)”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 6/1 (2020), 171-172.

¹⁸⁵ Hacı Mehmet Günay, “Su”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/433.

¹⁸⁶ Mustafa Çağrı, “Temizlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/427-428.

¹⁸⁷ Akgün vd., “Ku’ran-ı Kerim’de Geçen Temizlik Ayetlerinin Konaklama Hizmetleri Bağlamında Analizi”, 1469.

İslam şehirlerinde kamusal alanlarda su yapıları çok fazla değer elde etmiş ve İslam beldelerini belirleyen mimariler arasında hamamların yer almaya başladığı görülmüştür. İslam şehirlerinde, su kaynaklarına ulaşım basit olacak bir biçimde kanalizasyon kanalları ve su sistemleri inşa edilmiştir. Bilhassa Osmanlı hükümdarlığı zamanında, şehirlerin temizlik alt yapısı ve su sistemleri ciddi seviyede gelişim göstermiştir.

Hamamlar suların ısıtılmasıyla, insanların yıkanması için inşa edilmiş mekânların umumi ismidir. İslam şehirlerinde önemli bir konuma sahip olan hamamlar hem sosyal yaşamın hem de temizliğin ve hijyenin önemli bir parçasıdır. İslam şehirlerindeki hamamlar, gusül abdesti (boy abdesti) ile yakından ilişkilidir. Gusül abdesti, İslam dininde, belirli durumlarda (cünüplük, adet ve lohusalık sonrası gibi) alınması gereken tam bir temizliktir. Bu abdest, vücudun tamamen yıkanmasını ve temizlenmesini gerektirir. Hamamlar, özellikle İslam coğrafyasında, bu tür temizlik ihtiyaçlarını karşılamak için yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁸⁸

Atık yöntemi önemli bir mevzudur. İslam Devletleri, kentlerin temizliği konusunda devletin en üst idarecisi konumunda olan sadrazamdan başlamak suretiyle, subaşı, kadı, imam gibi devlet görevlilerinden en alt kademede bulunan halka kadar, kentte yaşam süren bütün insanlara sürekli uyarılar yapılmış, kentin temizliği konusunda en üst seviyede özen gösterilmesi hususunda bütün kişilerin dikkatli olması istenmiştir. Temizlik faaliyetlerinin çalışanları olan çöp toplayıcıları için “tanzifat amelesi” ifadesi epey bir zaman kullanılmıştır. Çöplerin toplatılması ve uygun bir yöntemle yok edilmesi, İslam şehirlerinde temizlik ve hijyenin sağlanması hususunda, hayati öneme sahiptir. İslam şehirlerinde, tarih boyunca atıkların toplanması şehir meskeninin dışında bir yerde, bir araya getirerek yok edilmesi için özel sistem ve yöntemler geliştirilmiştir.¹⁸⁹

Hz. Peygamber, yolda insanlara sıkıntı veren ya da insanları tiksindiren bir şeyi yoldan kaldırmayı imanla ilişkilendirmiştir.¹⁹⁰ Bu Hadis-i Şerif, bireylerin tek başına olarak

¹⁸⁸ Alidost Ertuğrul, “Hamam Yapıları ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi* 7/13 (2009), 241-242; Kelebek, “İdeal İslam Şehirlerinin Fıkhi Özellikleri (Serahsî ve İbn Rüşd Örneği)”, 171-172.

¹⁸⁹ Mehmet Mazak - Fatih Güldal, *Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi – Tanzifat-ı İstanbul* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 35.

¹⁹⁰ Müslim “Mesâcid”, 57.

değil, o şehirde yaşayan bütün halk olarak temizliğe ehemmiyet göstermesi için yapılmış bir ikaz ve bir kişinin dikkat etmesiyle değil, herkesin dikkat etmesiyle ancak toplumsal seviyede bu hareketin başarıya ulaşılacağına bir habercisi niteliğinde olmuştur. İslam şehirlerinde, temizlik ve hijyen yalnızca devletin mesuliyetinde olan bir mesele olmayıp halkın da bir tutum sergilemesi gereken bir meseledir. İnsanların gerek ibadet yapmak için bir araya geldiği camiler, medreseler, gerekse toplumsal ilişkileri artırmak için bir araya gelinen mekânlarda bilgilendirmeler yapılmıştır.

Günümüzdeki İslam şehirlerinde temizlik ve hijyen gelişmiş modern araçlar ve yöntemler ile yerine getirilmektedir. Çevre temizliği ve hijyen, atık yönetimi, su sistemi konularında çoğu İslam devletleri, çağdaş standartlara uygun alt yapılar oluşturmaktadırlar. İslam dininde temizliğe verilen önem, İslam şehirlerinde yaşayan Müslümanların bu meseleye olan hassasiyetlerini artırmaktadır. Sonuç olarak baktığımızda; temizlik ve hijyen, İslam şehirlerinde hem dini bir vecibe olarak kabul görmüş hem de geçmişten günümüze bu mevzuda mühim icraatlar yapılmıştır. Günümüzde ise; şehirlerde bu âdet, çağdaş metotlar ile devam etmektedir.¹⁹¹

2.4 İslam Şehirlerinde Sosyal Adalet İlkesi

İslam şehirlerinde sosyal adalet, İslam'ın temel ilkelerine dayanmakta olup, merhamet, adalet, dayanışma, eşitlik gibi kıymetler üzerine inşaa edilmiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.s.) ve dört büyük halife zamanında, sosyal adalet meselesinde önemli adımlar atılmıştır. İslam şehirlerinde var olan sosyal adaletin ana umdelerini kısaca şu şekilde açıklayabiliriz:

Zekât, zengin kabul edilen İslam dinine mensup kimselerin, sahip olmuş oldukları mallarının muayyen bir kısmını, karşılık beklemeden, İslam dinince tayin edilen, ihtiyaç sahibi kimselere vermeleri demektir. İslam dini, zekât verilmesini farz kılmıştır.¹⁹² Bu yöntem zengin Müslümanların zekâta tâbi olan mallarının adaletli bir biçimde taksim edilmesini ve ihtiyaç sahibi kimselerin korunmasını hedefler. Zekâtın

¹⁹¹ Mazak- Güldal, *Osmanlı'dan Günümüze Temizlik Tarihi – Tanzifat-ı İstanbul*, 35. Kadir Akgün vd., “Kuran-ı Kerim’de Geçen Temizlik Ayetlerinin Konaklama Hizmetleri Bağlamında Analizi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi* 14 (2024), 1478.

¹⁹² el-Bakara 2/43.

başka olarak, infak ve sadaka gibi gönüllü olarak yapılan yardımlar da teşvik edilir. Bu faaliyetler, toplumda meydana gelen maddi eşitsizliği ortadan kaldırmaya yöneliktir.¹⁹³

Beytülmal (Devlet Hazinesi), sözlük olarak “mal evi” manasına gelmektedir.¹⁹⁴ Terim olarak ise, İslam devletlerinin gelirlerinin toplandığı¹⁹⁵, koruma altına alındığı yeri ifade eder. Bir başka deyişle beytülmal; İslam devletine ait olan taşınır veya taşınmaz mülkiyetlerin tamamını ve bu mülkiyetlerin yönetilmesi ile alakalı hukuki kurumu da beyan etmektedir. Bu şekilde geniş manasıyla beytülmal, devletin bütün gelirlerinin biriktiği ve yine devlete ait olan her cinsten mal varlığının toplandığı, gerekli harcamaların yerine getirildiği, borçlara ve haklara ehil olan müstakil bir kurum olarak hizmet etmektedir.¹⁹⁶ Beytülmal, İslam devletlerinde bulunan bütün mali kurumların üstünde bulunan ve devletin bütün maliyesini simgeleyen bir kurum olduğu gibi, bununla beraber harac, cizye, öşür, zekât gibi farklı isimler altında toplanan, devlet gelirlerinin tamamının toplandığı, muhafaza edildiği ve gereksinim hissedilmesi durumunda, İslam devleti yöneticileri tarafından hazineden yetimlere, yoksullara, yolculara, dullara ve daha başka muhtaç kimselere harcamaların yapıldığı bir yer olarak da anlaşılmaktadır. Bu uygulama İslam şehirlerinde sosyal adaletin yerine getirilmesi bakımından büyük bir öneme sahiptir.¹⁹⁷

İslam dini, toprak ve mülkiyet haklarını muhafaza ederken, aynı zamanda sermayenin belirli kişiler tarafından ele geçirilmesine mâni olmaya çalışır. Örnek verecek olursak; İslam devleti, insanların arazilerini daha verimli bir şekilde kullanmasını ve işletmesini teşvik eder. İşletilmeyen, âtıl durumda olan araziler ise, devlet tarafından el koyularak muhtaç kimselere dağıtılabılırdı.¹⁹⁸

¹⁹³ Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme El-Makdisi, *el-Mugni ve maahu eş-Şerhül-Kebir ala Metnil-Mukni* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2/433.

¹⁹⁴ Nezih Hammâd, *Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ, Dâru'l-Kalem* (Dimeşk: Darü'l-Kalem, 2008), 97.

¹⁹⁵ Nezih Hammâd, *Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ, Dâru'l-Kalem*, 97.

¹⁹⁶ Muhammed Revvâs Kal'ac'ı, *Mu'cemu Lugati'l-Fukhâ* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1998), 112.

¹⁹⁷ Celal Yeniçeri, *İslam'da Devlet Bütçesi* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984), 109.

¹⁹⁸ Sıddıki, *İslam Ekonomi Düşüncesi*, çev. Yaşar Kaplan (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984), 38; Arif Ersoy, “İslam İktisadi ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 1 (2015), 48.

İslam dini, vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini muhafaza edip, sebebi her ne olursa olsun yapılan zulme hiçbir şekilde rıza göstermez. İslam dini halk, yönetici, zengin, fakir, ayrımı yapmaksızın kanun ve fırsat karşısındaki eşitlik ilkesini temel şart olarak kabul etmiştir. İslam şehirlerinde idarecilerin adaletli olması ve topluma karşı mesuliyet taşıması esastır. Bazı idareciler adaletli devlet yönetimleri ile meşhur olmuşlardır. Bu idarecilerden olan Hz. Ömer (ra): “*Fırat ve Dicle nehirleri kenarında bir oğlak kaybolsa, korkarım ki Allah, onu Ömer’den sorar.*” buyurarak devlet idarecilerinin olması gereken adaletli duruşu ve halka karşı sorumluluğunu bu şekilde ifade eder.¹⁹⁹

İslam şehirlerinde, meydana getirilen kütüphaneler, medreseler ve ilim merkezleri, bütün insanların eğitim ve öğretimde bulunmasına teşvik eder. Bu faaliyet, İslam şehirlerinde sosyal adaletin sağlanmasında kıymetli bir rol oynar.²⁰⁰

İslam dini, kölelerin haklarını ve hukuklarını muhafaza etmiş, kölelerin hürriyetlerini kazanmalarını teşvik etmiştir. Ayrıca dulların, yetimlerin ve başka zayıf grupların muhafaza edilmesi, İslam dininin sosyal adalet anlayışının kıymetli bir unsurudur.

İslam dini, her alanda olduğu gibi ticaret konusunda da adaletli olmayı, dürüst olmayı emreder. Bu kurallar İslam şehirlerinde ekonomik sosyal adaletin sağlanmasında yardımcı olur. İslam şehirlerinde devletin, ülkede devamlılık arz eden bir büyüme, yüksek istihdam, piyasaların denetlenmesi, fiyatların adaletli olmasını sağlamak ve beytülmal gelirinin adalet, hak ve hukuk boyutuna göre dağıtımın yapılması, ülkede yaşayan insanların refah düzeyini daha ileri götürmeye yönelik yöntem geliştirmesi, halka karşı mesuliyetleri arasındadır.²⁰¹

İslam dinince, şehirlerde kurulan komşuluk ilişkileri son derece önem verilen hususlardan bir tanesidir. İslam dininde büyük öneme sahip olan komşuluk ilişkileri,²⁰² İslam şehirlerinde kamusal refahın, huzurun ve barışın sağlanmasında mühim bir rol oynar. Komşular birbirlerine maddi ve manevi destekte bulunurlar. Bilhassa zor

¹⁹⁹ Hikmet Adem, “İslamda Yönetim ve Adalet Anlayışı”, *Yenifikir* 17 (2016), 72.

²⁰⁰ Abdullah Özbek, “İslam Eğitiminin Özelliklerine Genel Bir Bakış”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1990), 255.

²⁰¹ Ekrem Erdem, “İslam İktisat Düşüncesinde ve Ahilik Geleneğinde Piyasa ve Devlet Odaklı Politikalar Üzerine bir İnceleme”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 6/2 (2020), 191.

²⁰² en-Nisâ 4/36; Buhari, Edeb 28; Müslim, Birr 140-141.

durumda oldukları zaman birbirlerine yardımda bulunurlar.²⁰³ Hastalık, düğün, cenaze gibi mühim mevzularda komşular, birliktelik göstererek dayanışma içerisinde olurlar. İslam şehirlerinde, komşuluk münasebetleri, toplumun refahı, huzuru için ciddi manada önem arz etmektedir. Komşuluk münasebetleri, İslam dininin evrensel kıymetlerini temsil ederek, toplumsal ilişkileri kuvvetlendirir ve insanların arasındaki sevgiyi, saygıyı, yardımlaşma ve dayanışmayı daha da pekiştirir.

Sonuç olarak baktığımızda; yardımlaşma yalnızca İslam şehirlerinde kişisel bir fazilet olmayıp, aynı zamanda toplumsal bir mesuliyettir. Bu kıymet, İslam dininin dayanışma, merhamet ve adalet münasebetleri üzere inşa edilmiş bir toplum sistemi meydana getirmeyi amaçlar. Bu olay, İslam şehirlerinde sosyal adaletin sağlanmasında mühim bir unsurdur. İslam şehirlerinde sosyal adalet, dinin ana ilkelerine dayanır ve ayırım yapmadan bütün insanların huzurunu, refahını amaçlar. Ancak, tarihe baktığımızda bu ilkelerin hayata geçirilmesinde bazı noksanlıklar olmuştur. Günümüzde ise, İslam dininin sosyal adalet anlayışı, çağdaş topluluklar için mühim bir referans kaynağı olmaya devam etmektedir.²⁰⁴

2.5 İslam Şehirlerinde İsrâf Yasağı ve Doğal Kaynakların Kullanımı

İslam dini, israfi nehyeden ve Müslümanların kanaatkâr olmasını teşvik eden bir dindir. İslam inancında israf hem toplumsal hem de kişisel seviyede uzak durulması icap eden bir hareket olarak kabul görür. Nitekim Kuran-ı Kerim’de “Ey Âdemoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel ve temiz giyinin). Yiyin, için, fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.”²⁰⁵ Başka bir ayet-i kerimede ise; “Akrobaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver. Fakat saçıp savurma, çünkü saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise, Rabb’ine karşı çok nankörlük etmiştir.”²⁰⁶ buyrulurak İslam dininin, israfı ne şekilde nehyettiği ifade edilmiştir.

İnsanoğlunun sorumluluklarından biri de, Yüce Allah’ın, dünyayı insanoğluna bir emanet olarak vermesidir. İnsan, yaşadığı doğayı, çevreyi Yüce Allah’ın emrettiği

²⁰³ Abdulkadir Kiyak, “İslam’ın Yardımlaşma ve Dayanışma Prensiplerinin Sosyal Hayata Aksettirilmesinde Ahiliğin Rolü: Fütüvvetnâmeler Ekseninde*”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2017), 2495.

²⁰⁴ ez-Zebîdî, Zeynü’l-Din Ahmed b. Ahmed b. Abdi’l-Latîfî’z-Zebîdî, *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, çev. Kamil MİRAS (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1978), 6/481.

²⁰⁵ el-A’raf 7/31.

²⁰⁶ el-İsrâ 17/26-27.

biçimde düzenlemek ve imar etmek de bu mesuliyettendir. Yeryüzünü imar etme vazifesinin, Kur'an-ı Kerim'de, insanoğluna verildiği beyan edilmektedir. “Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah'tır.”²⁰⁷ ayet-i kerimesi doğrultusunda, meskenlerin inşa edilmesi, su kanallarının yapılması, ağaçlandırma faaliyetleri gibi imar çalışmalarının devlet idarecilerine farz kılındığı yorumunda bulunulmuştur.²⁰⁸ Bu tutum çerçevesinde, yeryüzünü imar etmek ve çevreyi muhafaza etmek, müminlerin mesuliyet sahasını şekillendirmiştir. Bu sebeple insanlar, kendilerine verilen emanete hakkıyla sahip çıkmalıdır. Çevre düzeninin bozulması, pisletilmesi ve çevremize karşı hunharca bir tutumda bulunulması, Yüce Allah'ın, insanlara vermiş olduğu nimetlere karşı yapılan bir vefasızlık ve fesat dâhilindedir.

Günümüz dünyasında, doğa problemlerinin ve çevredeki müvazene bozukluğunun en başta gelen nedenleri arasında, yanlış tüketim ve israf vardır. Bu sıkıntılara çare olabilecek hususların başında da tasarruf şuruna vakıf olmak ve israftan kaçınmak gelmektedir. Doğal kaynakların israf edilerek kullanılması, gelecek kuşaklarda, insanların yaşamını zora sokacaktır. Bu nedenle, insanların kanaatkâr olması ve sahip olduğu şeyler ile iktifa etmesi, insanlarda bulunması gereken kıymetli hususiyetlerdendir.²⁰⁹

İslâm hukukunda, doğa ile alakalı olan asıl unsurlardan birisi de, israf etmeden doğayı muhafaza etmektir. Doğa kirliliği denilince, çevre sorununa sebebiyet veren tüm maddi ve manevi menfi unsurlar akla gelmelidir. Hava, su, toprak zehirlenmekte ve pisletilmekte, nice bitki ve hayvan cinsleri tükenmektedir. Kur'an-ı Kerim, insanoğlunun kullanımına sunduğu kaynakların daha faydalı kullanılmasını buyurarak bu konuya azami derecede ehemmiyet göstermekte ve “Yiyiniz, içiniz; fakat israf etmeyiniz. Allah israf edenleri sevmez”²¹⁰ fermanı ile hem hususi hem de umumi alanda, kıymetli iktisadi bir prensip meydana çıkarmaktadır. Bu prensip, yapılacak israfın önüne geçilmesi, itidalli davranışın hâkim olması ve bütün kişilerin her

²⁰⁷ el-Hud 11/61.

²⁰⁸ Esirüddin Muhammed b. Yusuf el-Ceyyânî Ebu Hayyân el-Endelûsî, *Tefsirül-Bahril-Muhit* (Beyrut: Daru'l-fikr, 1983), 150; Emine Gümüş Böke, “İslam'da İsrâf ve Çevre İlişkisi”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2021), 56.

²⁰⁹ Hasan Ellek, “Lâ darara ve lâ dırâra” külli kâidesi çerçevesinde İslâm'da çevre hukuku”, *EKEV Akademi Dergisi* 20/66 (2016), 333-356.

²¹⁰ el-İsrâ 17/29; el-A'raf 7/31.

meselede “orta yol/iktisat” diye beyan edebilecek fikriyyata dayalı bir hayat felsefesi tertip etmesidir.²¹¹

İsraf yasağı, İslam şehirlerinde hem toplumsal hem de kişisel seviyede uygulanır. Bilhassa İslami idare ve yönetimlerde kamu kaynaklarının, dengeli ve adil bir şekilde kullanılması, gösterişten ve şatafattan kaçınılması, muhtaç kimselerin göz önünde bulundurulması gereken ilkeler benimsenmiştir.²¹² İslam dini, gösteriş ve lüks gayesi ile yapılan harcamaları israf olarak tanımlamıştır. Kamu binaları ve camiler gibi mimariler, gösterişten daha çok sadelik ve işlevsellik ilkesi ile inşaa edilmesi gerekir.

İslam dini, yiyecek ve içeceklerin kullanımında, israfa dikkat edilerek kullanılmasını emreder. Gıda israfı, üreticiden tedarikçilere, satış yapılan yerlerden hanelere ve sofralarımıza gelinceye kadar, imal edilen gıdaların heba edilmesi, boşa gitmesi veya imal edilmeyecek pozisyona gelmesiyle oluşur.

İslam şehirlerinde bulunan doğal kaynakların tüketimi, kültürel ve tarihsel bakımdan mühim bir meseledir. İçerisinde yaşamış olduğumuz bu âlem, Yüce Allah tarafından, insanoğluna verilen bir hediyedir. Bu husustaki bir ayet-i kerime şu şekildedir; “*Ayrıca O, göklerde ve yerde ne varsa, hepsini kendi tarafından bir lütf olarak sizin hizmetinize verdi. Bütün bunlarda düşünen bir toplum için elbette nice dersler ve ibretler vardır.*”²¹³ İslam dininin asıl kaynaklarından olan; Ku’ran, bize âlemin muayyen oran ve ölçüde yaratıldığını “*Şüphesiz biz her şeyi dakik, şaşmaz bir ölçüye ve bir kadere göre yarattık.*”²¹⁴ şeklinde ifade etmiştir. Eğer doğal kaynaklar makul bir biçimde tüketilirse kâfi geleceği söylenilmektedir.²¹⁵

Dünya, su, toprak, doğa gibi unsurlardan meydana gelse de insan; tabiatın ve bileşenlerinin müsebbibi olma mesuliyetine hâizdir. Âlemin yaratıcısı olan Yüce Allah’ın, insanoğluna, kaainatta kendisinin halifesi olarak hizmet etme ve kendisine kullukta bulunması gibi manevi, önemli bir mesuliyet yüklemiştir. Doğa ve insan

²¹¹ Zeki Yıldırım, “Kur’an ve Çevre Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012), 67-100.

²¹² Ömer Yılmaz - Veli Sırım, “Zekât-Sosyal Adalet İlişkisi: Gelir Dağılımındaki Adaletsizliklere İlişkin Teorik Yaklaşımlarla Mukayeseli Bir İnceleme”, *Sosyal Bilimler Metinleri* 1 (2017), 79.

²¹³ el-Câsiye 45/13.

²¹⁴ el-Kamer 54/49.

²¹⁵ Ahmet Efe, “İslam Persefiktifinden Sürdürülebilir Kalkınma”, *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi* 6/1 (2021), 103.

arasındaki ahenkli bu bağ, hedeflenen yörüngeden herhangi bir cayma ve imtiyazın, şer yönünde sarf edilmesiyle ciddi bir biçimde bozulabilir ve bu da ciddi boyutta bir ekolojik soruna sebebiyet verebilir. İslam kültürü, şehirlerde bulunan doğal kaynakların devamlı olacak şekilde ve adaletli bir biçimde, israf edilmeden tüketilmesine büyük ehemmiyet göstermiştir. Bu tutum hem pratik ihtiyaçlar hem de dini inançlar doğrultusunda şekil almıştır.²¹⁶

2.5.1 İslam Şehirlerinde Doğal Kaynakların Kullanımı ve Tüketimi

Su Kaynaklarının Tüketimi: Su, İslamda hayati ve kritik bir meseledir. Su yetersizliği, bütün zamanlarda Müslümanların hayatına etki etmiş ve onların bu mesele ile alakalı tutum ve davranışlarını biçimlendirmiştir. Su, İslam şehirlerinde yaşamsal bir doğal kaynak kabul edilmiş ve suyun adaletli bir şekilde dağıtımının yapılması, büyük ehemmiyet arz etmiştir. Bilhassa su sıkıntısı olan kurak bölgelerde, su kaynaklarının aktif bir şekilde kullanılması için sarnıçlar, su kemerleri ve kanallar yapılmıştır.²¹⁷

Şadırvanlar ve Çeşmeler: “Su” maddesinin İslam dininde elde ettiği kıymetten ötürü, İslam tarihinin her zamanında, su için hususi mimariler inşa edilmiştir. Bu mimariler genel çerçevede “sebil”, “şadırvan” ve “çeşme” olarak özetlenebilir. Bu mimarilerden bilhassa şadırvanların, mescit ve cami gibi dini mimarilerin hemen yakınına “abdest alma” faaliyeti için yapıldığı söylenebilir. Şadırvanlarla beraber, son yıllarda “şadırvan” olarak adlandırılmayan, lakin abdest ibadetini sağlayan “abdest alma mahalleri” de yapılmıştır. Camilerin müstemilatlarında bulunan ve İslam şehirlerinin meydanlarında mevcut olan şadırvanlar ve çeşmeler hem insanların su içme gereksinimini hem de temizlik ihtiyaçlarını gidermek içinde kullanılmıştır.

Sarnıçlar ve Kuyular: İslam şehirlerinde var olan yer altı su kaynaklarına ulaşmak için açılan kuyular ve yağın yağmur sularının muhafaza edilmesi için sarnıçların yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber, bu mimarilerin dizaynı da

²¹⁶ Mehmet Akif Seyitoğulları, “İslami Öğretide Çevresel Sürdürülebilirlik: Kavramsal Bir Analiz”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 28/2 (2024), 435.

²¹⁷ Mehmet Akif Seyitoğulları, “Su ve Su Yönetimi: İslami Öğreti Perspektifinden Bir Analiz”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2024), 4.

toplumları meydana getiren kişilerin kültür, örf, adet, inanç ve anlayışlarına göre biçimlenmiştir²¹⁸

Tarım ve Toprak Kullanımı: Tarım, İslam şehirlerinde, ekonomik yaşamın temellerini meydana getirmiştir. İslam şehirlerinde tarım topraklarının işletilmesi, toprak sahipleri tarafından yapılmakla beraber,²¹⁹ arazisinde köle veya işçi çalıştıran bireyler de mevcuttu.²²⁰ Yine bu kişiler ile beraber toprağını icara vererek, ekimini gerçekleştiren kişiler de vardı.²²¹ Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Râfî' b. Hadîc gibi şahsiyetler,²²² tarım alanlarını bizzat kendisi ekip biçenlerdendi. Hz. Peygamber, Müslüman'ın ektiği ekin veya diktiği ağacın mahsulünden ondan faydalandığı müddetçe şahsı için bir sadaka olacağı yönündeki hadisiyle²²³ tarım ve toprak faaliyetine teşvikte bulunmuştur. Toprakta daha fazla verim almak için, tarım malzemelerinin çeşidi fazlalaştırılmış ve sulama sistemleri geliştirilmiştir.²²⁴

Rüzgâr ve Su Gücü: İslam beldelerinde, rüzgâr ve su kuvvetinden istifade edilerek, su çarkları ve değirmenler yapılmıştır. İslam beldelerinde inşa edilen bu değirmenlerin aslı, Pers diyarlarına uzanmaktadır. Bu diyarlar sulama ve tahıl öğütme gibi faaliyetlerde öncülerdi.²²⁵

Güneş Enerjisi: İslam mimarisinde yalın ve sade inşaat ürünlerine mutabık kalınmış, rüzgâr ve ışık gibi ucuz ve doğal enerji kaynak çeşitleri tüketilmiştir. Ev ve cami avluları içerisinde, pislenmemiş doğanın huzurunu, ahengini ve sükûnetini tekrardan sağlayarak, şehirler imar edilmiştir. İslam şehirlerinde, çevreye zararı olmayan enerji kaynaklarından olan güneş ve rüzgâr enerjisinden pasif bir şekilde yarar sağlanmış,

²¹⁸ Hüseyin Ulusoy - Erdem Köymen, “Şadırvan Mimarisinin Tarihsel Süreci Bağlamında Abdest Alma Mekânları Üzerine Bir Araştırma”, *DÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 55 (2022), 276-277.

²¹⁹ Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' Ez-Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakatül-Kübra* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 7/19.

²²⁰ İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr, *Sîretü İbn İshâk, Kitâbu'l-mübteda ve'l-meb'as ve'l-meğâzî*, çev. Muhammed Hamidullah (İstanbul: Beyan Yayınları, 1981), 69-70.

²²¹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe* (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsî'l-Arabî, 1910), 1/48.

²²² Ebû'l-Kasım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmi et-Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr* (Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 2011), 125.

²²³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/458.

²²⁴ İsmail Pırlanta, “Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 18.

²²⁵ Ziya Çağrı Yazgan - İlker Yiğit, “Osmanlı Dönemi Bir Sanayi İşletmesi Olarak Değirmenler: Tosya Nahiyesi Örneği”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 81 (2021), 178.

yapıların mimarisi, bu enerji kaynaklarından etkin bir biçimde kullanılacak tarzda planlanmıştır.²²⁶

Madenler: Madenler tabiatta ya direk metalik bir biçimde ya da cevher şeklinde mevcuttu. Metalik şekilde bulunan madenlere “doğal madenler”, içeriğinde kimyasal bileşenler şeklinde madenlerin varolduğu kaya parçasına ise “cevher” denir. Mesela, altın tabi-i bir madendir. Demir ve bakır, cevher olarak bulunmakla beraber aynı zamanda doğal birer madendir. Civa, çinko, kalay ve kurşun ise, sadece cevherden tasfiye edilme yoluyla kazanılan madenlerdir. İslam beldelerinde madenler hem ticari, hem de endüstriyel hedeflerle kullanılmıştır. Bakır, demir, gümüş ve altın gibi madenler hem el sanatlarında hem de para basımı işlemlerinde kullanılmıştır. Madenlerden sağlanan ham maddeler, seramik ve cam imalatında kullanılmıştır. Bu bölümlerde, mühim teknolojik ilerlemeler elde edilmiştir. İslam şehirlerinden olan Mısır halkı, tarihin ilk dönemlerinden başlayarak, madenleri eriterek, onların sanayi alanında kullanımını sağlamışlardır. Bakır madeninden meydana getirilen birçok obje olduğu gibi, kalay ve bakırın bileşiminden kazanılan bronzdan, Müslümanlar bilhassa ilk dönemlerde, şehirlerini muhafaza etmek için silahlarını yapmışlardır.²²⁷

Ormanlar: Peygamber Efendimiz’in (s.a.v), gerek hadisleriyle gerekse de faaliyetleriyle, ağaçlandırma çalışmalarında bulunmaya, dikilen mevcut ağaçları muhafaza etmeye, ormanlar oluşturmaya ve mevcut ormanları muhafaza etmeye çok ehemmiyet gösterdiği görülmektedir. Hz. Peygamber “*Elinizde bir ağaç fidanı varsa, kıyamet kopmaya başlasa bile, eğer onu dikecek kadar vaktiniz varsa, mutlaka dikin.*”²²⁸ buyurmuştur. Başka bir Hadis-i Şerifte ise; “*Kim ağaç dikiminde bulunursa, onun için, ağaçtan hasıl olan ürün miktarınca Allah sevap yazar.*”²²⁹ buyrulmuştur. İslam şehirlerinde, çevre ahlakının ilk uygulayıcısı ve örneğinin Peygamber Efendimiz olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber İslam şehri olan Medine’ye hicret ettikten sonra, bu bölgede bir orman tesis etme ve ağaçlandırma faaliyetine girişmiştir. Her çeşit canlının yaşam sürdüğü ormanları ve yeşil alanları zarar görmemesi için muhafaza altına almıştır. Bu olaya himâ (koruluk) ismi verilmektedir. Misal verecek

²²⁶ Metin Eriş, “Medeniyetler Beşiği Orta Doğu ve Şanlıurfa”, *Medeniyetler Beşiği Orta Doğu ve Şanlıurfa Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (2017), 98.

²²⁷ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten* 61/232 (1997), 519.

²²⁸ el-Münavi, “Feyzu’l-Kadir”, 3/30.

²²⁹ Ahmet b. Hanbel, “Müsned”; 5/415.

olursak; Medine'nin çevresindeki, yaklaşık olarak 12 mil genişliğindeki bir bölgeyi himâ (koruluk) alanı olarak belirleyip, muhafaza altına almıştır. Medine'de gerçekleşen bu olay gibi, başka benzer yerleri de himâ alanı olarak belirlediğini bilmekteyiz. Bütün bu tutum ve hâdiseler, İslâm'ın bir din olarak doğanın ve doğadaki bütün canlıların muhafaza edilmesine ne derecede ehemmiyet verdiğini göstermektedir.²³⁰

²³⁰ Muhammet Abdulmecit Karaaslan, “İslâm Çevre Hukukunda Harem ve Himâ Kavramları Bağlamında Yeşil Alan, Milli Park, Koruluk ve Sit Alanıyla İlgili İlkeler”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2023), 472-473.

3. İSLAM ŞEHİRCİLİĞİNDE ANA YAPILAR

İslam şehirlerinin planlanmasında ve gelişiminde temel ilkeler, dinî, sosyal, ekonomik ve çevresel değerlerle şekillenir. Bu ilkeler, şehirlerin sadece fiziksel yapısını değil, aynı zamanda toplumsal hayatını da düzenler.

3.1 İslam Şehirlerinde Topluma Hizmet Eden Tesisler

İslam beldelerinde, kamuya hizmette bulunan birçok kurum ve kuruluş bulunmaktadır. Topluma hizmet eden bu kurumlar, geçmişten günümüze dinî, eğitim, sosyal ve kültürel bakımdan hizmetler sunmuştur. Aşağıda zikredeceğimiz kurumlar, İslam şehirlerinde yaygın bir şekilde mevcut olan ve kapsamlı bir şekilde topluma hizmette bulunan bazı kurumlardır.

3.1.1 İslam Şehirlerinde Bulunan Camiler

İslam beldelerinin merkezi konumunda yer alan camiler, eğitim programlarının icra edildiği, sosyal yardımların yapıldığı ve insanların bir araya geldiği, toplumsal buluşmaların yapıldığı bir mekân olmakla beraber, İslam dininin en temel ibadeti olan namazın, günde beş vakit cemaatle beraber edâ edildiği bir yer olarak hizmet vermektedir. Müslümanlar, en temel dinî sorumluluğu olan namazı, vakitlerinde camide cemaatle beraber edâ edebileceği gibi, daha sonra da münferit olarak da kılabilir. Ancak İslam dini, Müslümanların namazlarını camide cemaatle beraber edâ etmelerini istemektedir.²³¹ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah “*Namazı tam kılın, zekâtı da hakkıyla verin, rukû edenlerle beraber rukû edin.*”²³² buyurmuştur. Bu ayet-i kerimede, namazın bir cüzü olan rukû ile, namaz ibadetinin tamamı murat edilerek, namaz ibadetinin cemaatle beraber yerine getirilmesi beyan edilmektedir.²³³ Resulullah'ın “*Cemaatle namaz, tek başına kılmaktan yirmi yedi derece daha faziletlidir.*”²³⁴ hadisi cemaatle namaz kılmanın önemi göstermektedir. Yine başka bir

²³¹ Hıdır Özcan, “İslam Beldelerinin Sembolleri Olarak Şiârlar: Cami, Minare, Ezan, Mushaf”, *Diyanet İlmi Dergi* 410 (2025), 4-14.

²³² el-Bakara 2/43.

²³³ Ebubekir Ahmed b Ali Razi el-Cessas, *Ahkamu'l-Kur'an* (Beyrut: Daru İhyai't- Türaisil-Arabi, 1985), 1/39.

²³⁴ Buhari, “Ezan”, 30.

Hadis-i Şerifte; “*Kişinin bir kişi ile kıldığı namaz, tek başına kıldığından daha hayırlıdır. İki kişi ile kıldığı namaz, bir kişi ile kıldığı namazdan daha hayırlıdır. (Cemaat) ne kadar fazla olursa, Allah c.c katında daha sevimlidir*”²³⁵ buyrulmuştur. Beş vakit namazın cemaatle beraber kılınmasının hükmü hakkında farklı görüşler vardır. Hanbeli Mezhebi farz, umumi olarak Şafilere ve Malikilerin ekseriyeti ile son zamanların Hanefi Mezhebi Müctehitleri günde beş vakit namazı, cemaatle beraber edâ etmenin sünneti müekkeke olduğunu kabul etmektedirler.²³⁶

İslam şehirlerinde cami, sadece ibadet yeri değil, aynı zamanda eğitim, sosyal dayanışma ve toplumsal kararların alındığı bir merkezdir. Cemaatle namaz, camilerin bu merkezi rolünü pekiştirir. Cemaatle namaz, şehir halkını, camide bir araya getirerek sosyal bağlarını güçlendirir ve Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı artırır. Cemaatle namazda, zengin-fakir, yönetici-halk ayrımı yapılmaz. Herkesle aynı safta, yan yana duran insanlar, sosyal statü, ırk, dil ve kültür farklılıklarını bir kenara bırakarak eşitlik ve kardeşlik duygularını pekiştirir.²³⁷ Hadislerde cemaatle namazın, tek başına kılınan namaza göre 25 veya 27 kat daha faziletli olduğu belirtilmiştir.²³⁸ İslam şehirlerinde namaz vakitleri, şehir hayatının düzenlenmesinde önemli bir rol oynar. Cemaatle namaz, Müslümanlara zaman disiplini ve düzen alışkanlığı kazandırır. Namaz vakitlerine riayet etmek, hayatın diğer alanlarında da düzenli olmayı teşvik eder.²³⁹ Cemaatle namaz, özellikle çocuklar, gençler ve yeni Müslüman olanlar için dinî eğitim fırsatı sunar. Namaz kılmayı bilmeyenler, cemaate katılarak doğru şekilde namaz kılmayı öğrenebilirler. Camilerde verilen vaazlar ve sohbetler, toplumun dinî bilincini artırır.²⁴⁰

Modern İslam şehirlerinde cemaatle namaz, geleneksel yapıyı korumakla birlikte, bazı değişikliklere uğramıştır. Örneğin, iş yerlerinde mescitlerin kurulması, cemaatle namazın iş hayatına entegre edilmesini sağlamıştır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte,

²³⁵ Nesâî, “İmamet”, 45.

²³⁶ Ebu Muhammed Bedreddin Mahmed b. Ahmed b. Musa Hanefi el-Ayni, *el-Binaye fi şerhi'l-Hidaye*, 2. Bs (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1990), 2: 381-383; Kisbet, “Beş Vakıf Namazın Cemaatle Edasına Dair Fıkhi Görüşler ve Değerlendirilmesi”, 265-294.

²³⁷ Özcan, “İslam Beldelerinin Sembolleri Olarak Şiârlar: Cami, Minare, Ezan, Mushaf”, 4-14.

²³⁸ Buhari, “Ezan”, 30.

²³⁹ Hasan Kamil Yılmaz, *Cami ve Hayat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 21.

²⁴⁰ Nesimi Yazıcı, *Cami ve Hayat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 57.

ezan ve namaz vakitleri dijital araçlarla duyurulmakta ve cemaatle namaza katılım kolaylaştırılmaktadır.²⁴¹

Sonuç olarak baktığımızda, İslam şehirlerinde cemaatle namaz hem dinî hem de toplumsal hayatın önemli bir parçasıdır. Fıkhi açıdan cemaatle namaz, farz-ı kifaye veya sünnet-i müekkede olarak kabul edilir ve Müslümanların bu ibadeti yerine getirmeleri teşvik edilir. Camiler, şehir hayatının merkezinde yer alır ve cemaatle namaz, Müslümanlar arasında birlik, beraberlik ve dayanışmayı artırır. Modern dönemde de cemaatle namaz, İslam şehirlerinin dinî ve sosyal kimliğini korumaya devam etmekte ve İslam şehirlerinde camiler, bu hedefler doğrultusunda inşa edilmiş ve edilmeye de devam etmektedir.²⁴²

3.1.2 İslam Şehirlerinde Bulunan Medreseler

İslam'ın ilim öğrenmeye teşvik etmesi, âlimlere ve ilim taliplerine değer vermesi sebebiyle,²⁴³ daha Hz. Peygamber döneminde eğitim ve öğretim açık seçik bir biçimde yaygınlaşmıştır. İslâm şehirlerinde tefsir, hadis, kelam ve fıkıh gibi pek çok ilim alanları ortaya çıkmış, geçmiş dönem medeniyetine mensup kişilerin oluşturdukları pek çok ilimlere ait kitaplar, Arapça'ya tercüme edilerek gelişim göstermiştir. Daha İslâm'ın ilk dönemlerinde antropoloji, tıp, ferâiz, astronomi, hesap gibi ilimlerin öğrenilmesi tavsiye ve teşvik edilmiştir. Medreseler ise; yukarıda belirttiğimiz ilimlerin İslam şehirlerinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin icra edildiği, kültür ve bilim alanında büyük bir öneme sahip kurumlar olmakla beraber, İslam medeniyetinin gelişiminde ve yayılmasında kilit bir rol oynamıştır.²⁴⁴ Medreseler, İslam'ın farklı coğrafyalara yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde medreseler, İslam'ın Anadolu, Balkanlar ve diğer bölgelere yayılmasında etkili olmuştur.²⁴⁵ Medreseler, devlet yönetimi ve hukuk alanında yetişmiş kadroların yetiştirilmesinde de önemli bir rol oynamış, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda medrese mezunları, devletin idari ve hukuki yapısında önemli

²⁴¹ Yılmaz, *Cami ve Hayat*, 24.

²⁴² İlhan Genç, *Cami ve Hayat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 33.

²⁴³ Bk. Âl-i İmrân 3/18; el- Mücâdele 58/11; Fâtır 35/28; Buhâri "İlim",10, İbn Mâce, "Mukaddime", 17.

²⁴⁴ Osman Keskiöğlu, *İslâm'da Eğitim ve Öğretim* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987), 5-8-10.

²⁴⁵ Harun Çağlayan, "Medreseler Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11 (2014), 166.

görevler üstlenmiştir.²⁴⁶ Medreseler, İslam mimarisinin ve sanatının önemli örneklerini barındırır. Bu yapılar, sadece eğitim amaçlı değil, aynı zamanda sanatsal ve mimari değerleriyle de dikkat çeker.²⁴⁷

Sonuç olarak, medreseler İslam şehirlerinde sadece eğitim kurumları olarak değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel, bilimsel ve dinî hayatın merkezleri olarak büyük bir öneme sahipti. Bu kurumlar, İslam medeniyetinin gelişimine ve yayılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Selçuklu Dönemi'nde merkezi Bağdat'ta olmak üzere Nişabur, Musul, İsfahan, Herat, Belh, Basra ve Almul'da inşa edilen "Nizamiye Medreseleri" ve Mısır'ın Kahire şehrinde inşa edilen "el-Ezher Medresesi" bu kurumlara örnektir.²⁴⁸

İslam şehirlerinde bulunan medreselerin diğer bir parçası da Sıbyan Mektepleri'dir. İslam şehirlerinde sıbyan mektepleri, çocukların temel dini ve ahlaki eğitimini sağlamak amacıyla kurulan eğitim kurumlarıdır. Bu mektepler, İslam hukuku (fıkıh) açısından önemli bir yere sahiptir ve çeşitli fıkhi hükümlerle düzenlenmiştir. Sıbyan mekteplerinin fıkhi açıdan ele alınması, özellikle çocukların eğitimi, öğretmenlerin sorumlulukları ve eğitim sürecinin dini kurallara uygunluğu gibi konuları kapsar.²⁴⁹ İslam hukukunda, çocukların temel dini eğitim almaları bir gereklilik olarak görülür. Bu nedenle, sıbyan mektepleri toplumda önemli bir işlev görür. Fıkıh âlimleri, çocukların eğitiminin hem dini hem de toplumsal bir sorumluluk olduğunu belirtmişlerdir. Bu eğitim, çocukların hem dünya hem de ahiret hayatlarını düzene sokmayı amaçlar.²⁵⁰

3.1.3 İslam Şehirlerinde Bulunan Kütüphaneler

Bir düşünce çabası ve fikir imâlinin sonucu olarak kaleme alınan eserlerin muhafaza edildiği, insanoğlunun faydasına sunulduğu bir mekân olan kütüphanelerin, İslam tarihinde ve şehirlerinde büyük kıymeti vardır. Asr-ı Saadet döneminde, ilk medrese

²⁴⁶ Altan Çetin, "İrfan Ordusunun Temelleri Türkler'de Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)", *Dini Araştırmalar* 5 (1999), 177-201.

²⁴⁷ Fatih Semerci, "Anadolu Selçuklu Medreselerinde Mekân ve Cephe Kalitesinin Analizi" 5/12 (2020), 63.

²⁴⁸ İsmail Güven, "Türkiye Selçukluları'nda Medreseler", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 31/1 (1998), 129.

²⁴⁹ Abbas Çelik, "Hatıralarla Sıbyan Mektepleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 127-131.

²⁵⁰ Şükrü Keyifli, "Eğitim ve Din Eğitimi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 110-112.

ve bir nevi kütüphane olarak Mescidi Nebevi'nin hemen yanındaki suffe olarak isimlendirilen mekândan faydalanıldı. Peygamber Efendimiz'in hemen yanında hazır bulunan vahiy kâtipleri, nazil olan Kur'an âyetlerini hemen yazıya geçirdiler.²⁵¹

Akli ve nakli ilimlerin yazıya aktarılmasıyla meydana gelen birçok kitabın muhafaza edilmesi, muhtevasında barındırdığı bilgilerin gelecek kuşaklara aktarılması için, kütüphanelere gereksinim duyuldu. İlk dönemlerde muallimler, yazmış oldukları kitapları, hanelerinin bir bölümün de sakladılar. Daha sonra, ellerinde kitap olmayan insanların faydalanması için, İslam tarihinde bir ilk olarak Emevi Devleti Hükümdarı Ömer bin Abdulaziz döneminde, genel mahiyette olmayan bir biçimde inşaa edilen kütüphanelerde muhafaza edildiler. Ancak, sistemli bir şekilde genel kapsamlı olan ilk kütüphane ise, Abbasi Devleti Dönemi'nde kurulmuştur. İlme ve İlim sahibi olan âlimlere büyük saygı ve hürmeti olan Abbasi Devleti Hükümdarı Harun Reşid bir kütüphane kurdu. Bu kütüphanenin ismi ise, Beytül Hikme'dir. Kütüphanenin kurulması zamanına kadar, nakli ve akli ilimlere dair kaleme alınan, başka lisanlardan Arapça'ya tercüme edilen, fethedilen topraklarda ele geçirilen eserleri kurdurmuş olduğu bu kütüphanede topladı. Halife Harun Reşid'den sonra tahta geçen Halife Me'mun, tercüme faaliyetlerinde bulunacak heyetler oluşturarak, Arapça eserlerden başka, Hindçe, Farsça, Süryanice ve Yunanca dilleri ile kaleme alınan pek çok kitapları da toplattı. Kütüphaneyi kapasite ve personel bakımından daha ileri seviyeye taşıyıp, müellifler, mütercimler ve nâsihlerin kullanımı için, özel oturulacak yerler yaptırdı. Kütüphane okuyucuları için de özel alan tahsisinde bulundu.²⁵²

İslam şehirlerinde, geçmişten günümüze bakıldığında, kütüphaneler eğitim ve öğretimin ayrılmaz kıymetli bir parçası olmuştur. İslam şehirlerinde inşa edilen kütüphaneler, eğitim ve öğretime sağlamış oldukları faydalara göre üç gruba ayrılmıştır. Umumi Kütüphaneler: Ders okuyanların ve araştırma yapanların her türlü gereksinimlerini gideren, bütün halkın kullanımına açık olan, kitap adeti olarak da fazla olan, ekseriyeti devlet tarafından oluşturulan kütüphanelerdir. Yarı Umumi

²⁵¹ Mustafa Baktır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/469; Hasan Yüksel, "İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphaneler'e Dair", *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi* 7/12 (2021), 151-165.

²⁵² Gazi Erdem, "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytül-Hikme", *Dini Araştırmalar* 16/42 (2013), 62-64; Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2006), 55-56.

Kütüphaneler: Hükümdarlar ve halifeler tarafından meydana getirilen, herkesin kullanımına açık olmayan, belirli ilmi seviyeye sahip kişilerin yararlandığı kütüphanelerdir. Hususi Kütüphaneler: Edipler ve âlimler tarafından, kendi gereksinimlerini gidermek için oluşturulan kütüphanelerdir.²⁵³

Kütüphaneler, toplumun eğitilmesi ve bilgiye erişim imkânının artırılması açısından önemlidir. İslam hukuku, adaletin sağlanması için toplumun eğitilmiş ve bilinçli olmasını gerektirir. Fıkhi açıdan, bilgiye erişim hakkı ve eğitim imkânları, adaletin temel unsurlarından biri olarak kabul edilir. Kütüphaneler, bu amaca hizmet eden kurumlardır. Kütüphanelerde bulunan eserlerin içeriği, fıkhi açıdan önemlidir. İslam hukuku, haram veya sapkın bilgiler içeren eserlerin yayılmasını yasaklar. Bu nedenle, kütüphanelerde bulunan eserlerin İslami prensiplere uygun olması gerekir. İslam hukuku, kadınların ve toplumun tüm kesimlerinin ilim öğrenme hakkını korur. Kütüphanelerin, kadınların ve farklı sosyal kesimlerin erişimine açık olması, fıkhi açıdan teşvik edilen bir durumdur. Sonuç olarak baktığımızda İslam şehirlerindeki kütüphaneler, fıkhi açıdan ilmin teşviki, bilginin korunması ve toplumun eğitilmesi gibi temel prensiplere dayanır. Bu kurumlar, İslam medeniyetinin bilgiye verdiği değerin somut bir göstergesi olarak kabul edilir. Kütüphanelerin İslami prensiplere uygun şekilde işletilmesi ve toplumun hizmetine sunulması, fıkhi açıdan önemli bir sorumluluktur.²⁵⁴

3.1.4 İslam Şehirlerinde Bulunan “Hastahaneler (Bimarhaneler)”

İslam dininde, canın korunması büyük bir öneme sahiptir ve bu konuyla ilgili birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. İslam’da can, mal, akıl, nesil ve din, korunması gereken temel değerler (zaruriyat-ı hamse) arasında yer alır. Ayette canın korunması hakkında *“Kim bir canı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de onu (öldürülmesini engelleyerek) yaşatırsa bütün insanları yaşatmış gibi olur”*²⁵⁵ buyrulmuştur. Bu ayet,

²⁵³ Ramazan Demir, “Osmanlılar’da Bilimsel Düşüncenin Yapısı”, (ts.), 46-47; Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği Bilginin Yazgısı* (Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1998), 9-205-261-311-337. Anameriç, “Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi”, 55-56.

²⁵⁴ Yüksel, “İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphaneler’e Dair”, 151-165.

²⁵⁵ el-Mâide 5/32.

insan hayatının önemini ve bir cana kıymanın ne kadar büyük bir suç olduğunu vurgular.

İslam dini, sağlığı korumayı ve sağlıklı bir yaşam sürmeyi teşvik eder. Kur'an-ı Kerim ve hadisler, sağlıklı bir yaşam için temizlik, dengeli beslenme, tedavi olma ve israf etmeme gibi prensipler önerir. Bu prensipler hem fiziksel hem de ruhsal sağlığı korumak için rehber niteliğindedir. Kur'an-ı Kerim'de sağlığın korunmasına dair birçok tavsiye ve öğüt bulunmaktadır: “*Kendinizi kendi ellerinizle tehlikeye atmayın, iyilik edin. Şüphesiz Allah, iyilik edenleri sever.*”²⁵⁶ Bu ayet, insanların kendi sağlıklarını korumaları ve kendilerini tehlikeye atmamaları gerektiğini vurgular. Canın korunması gerektiğini beyan eden pek çok hadis vardır. “*Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.*”²⁵⁷ Bu hadis, Müslümanın başkalarının canına, malına ve haysiyetine zarar vermemesi gerektiğini vurgular. Canın korunmasının önemini bildiren başka bir hadiste “*Kim bir mümini kasten öldürürse, Allah onu cennete koymaz.*”²⁵⁸ buyrulmuştur. Bu hadis, kasıtlı cinayetin ahiretteki cezasının ne kadar ağır olduğunu gösterir. “*İki nimet vardır ki, insanların çoğu bunların kıymetini bilmez: Sağlık ve boş vakit.*”²⁵⁹ Bu hadis, sağlığın büyük bir nimet olduğunu ve insanların sağlıklarının kıymetini bilmeleri gerektiğini vurgular. “*Hastalandığınız zaman tedavi olunuz. Çünkü Allah, şifasını vermediği hiçbir hastalık yaratmamıştır.*”²⁶⁰ Bu hadis, hastalıklara karşı tedavi olmanın önemini ve her hastalığın bir şifasının olduğunu ifade eder.

İslam hukuku, insan hayatının korunmasını (hıfzu'n-nefs) en temel amaçlardan biri olarak görür ve bu nedenle sağlık hizmetleri, büyük önem taşır.²⁶¹ İslam şehirlerinde ücretsiz bir şekilde sağlık hizmetini yerine getiren kurum olan hastahaneler, hasta olan insanların tedavi edildiği bir yer olmakla beraber, ilaçların insanlara dağıtıldığı ve tıp öğrencilerinin yetiştiği günümüzdeki Tıp Fakültesi Hastahaneleri'nin işlevini görürdü. Şam da inşa edilen “Nuri Hastahanesi” ve İstanbul da inşâ edilen “Gurebâ-ı Müslimin

²⁵⁶ el-Bakara 2/195.

²⁵⁷ Buhari “İman”, 22.

²⁵⁸ Tirmizi “Diyat”, 7.

²⁵⁹ Buhari “Rikak”, 1.

²⁶⁰ Ebu Davud “Tıp”, 1.

²⁶¹ Ebu Mansur el-Matürîdî, *Te'vilatü'l-Kur'an* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 2/262; Ebu Hâmid Hüccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Şifai'l-Galil fî Beyanîş-Şebih vel-Muhil ve Mesaliküt-Talil* (Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 160.

Hastahanesi” bu kurumlara örnek gösterilebilir. Peygamber Efendimiz döneminde ise, Medine şehrinde bulunan mescidin hemen yanında, yaralıların ve hastaların tedavi edilmesi için her zaman hazır bulunan, çadırdan hastane olduğu bilinmektedir.²⁶² Hz. Peygamber, Hendek Muharebesi esnasında kolundan yara alan Sa’d İbn Muaz’ın almış olduğu yaradan ötürü, kan kaybına mâni olmak amacıyla, bu çadır suretinden olan hastaneye taşınmasını ve orada ona dağlama yapılmasını istemiştir.²⁶³

İslam tarihinin ilk hastaneleri tüccarlar, yoksullar, kimsesizler, evinden uzakta bulunan yolcu kimselere hizmet maksadıyla meydana getirilmiş olup, vakıflara aittir.²⁶⁴ Vakıflar, İslam Hukuku’nda toplumsal fayda sağlamak amacıyla kurulan ve sürekliliği olan hayır kurumlarıdır.²⁶⁵ Hastahanelerin vakıf olarak kurulması, gelirlerinin bağışlarla sağlanması ve toplumun her kesimine hizmet vermesi fıkhi açıdan teşvik edilmiştir.

İslam hukuku, hastaların onurlu bir şekilde tedavi edilmesini ve her türlü fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarının karşılanmasını emreder. Hastaların mahremiyetine saygı gösterilmesi ve tedavi sürecinde adaletle davranılması esastır. Hastaların tedavi süreci hakkında bilgilendirilmesi ve rızasının alınması fıkhi açıdan önemlidir. Bu, hastanın özerkliğini koruma ilkesiyle uyumludur.²⁶⁶

Kişilerin hayat hakkı, sahip olmuş olduğu hakların en başında gelir. İnsanın hayatını devam ettirebilmesi ve bunun için şart olan gerekli sağlık önlemlerini alması, hayat hakkının gerekliliğidir. Kişilerin, hayat hakkının sağlanması, sağlıklı bir yaşama sahip olması ve sunulan sağlık hizmetlerine erişimi ile mümkündür. Gereksinim duyulduğunda, tedavi olması ve sunulan hizmetlerden faydalanması en tabii hakkıdır.

²⁶² İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye (Siret-i İbn Hişam)* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2023), 3/224.

²⁶³ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *Üsdül-Gabe fi Marifetis-Sahabe* (Beyrut: Daru'l-fikr, 2010), 2/373.

²⁶⁴ Abdullah Kılıç, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler* (İstanbul: MedikalPark Hastaneler Grubu Yayını, 2012), 9.

²⁶⁵ İlhan Akbulut, “Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları* 30 (2007), 72; Hakkı Yapıcı, “İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2003), 66-75.

²⁶⁶ Ahmet Hamdi Yıldırım, *İslam'ın Merhametinde Hasta - İslam Hukukunda Hasta Hakları ve Sağlık Fıkhi* (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2023), 96.

Sahip olmuş olduğu bu hakkın kullanılması esnasında, fıkhi hudutların aşılmaması ve hasta mahremiyetine dikkat edilmesi ana ilkedir.²⁶⁷

Hastanelerde, herkese adil ve eşit şekilde hizmet verilmesi, İslami ve insani bir gerekliliktir. Sağlık alanında ekonomik, eşitsizlik, siyasal, sosyal, kültürel, sınıfsal ve benzeri sebeplerle, kamunun farklı gruplarında, sağlık ile alakalı kabul edilemez.²⁶⁸ Sağlıkta eşitlik insanların sahip olmuş olduğu haklar bakımından, bireyler arasında hiçbir ayırım yapılmaması olarak tanımlanmaktadır. Sağlıkta eşitlik tarifinin en uygunu, bütün insanlara tam sağlık hizmetine ulaşma imkânının verilmesidir. Zengin-fakir, Müslüman-gayrimüslim ve ırk olarak ayırım yapılmaksızın herkesin sağlık hizmetlerine erişimi sağlanmalıdır.²⁶⁹

İnsanların sağlık hizmetlerini alma kapsamında, tedavi merhalelerinde insan haysiyetine, şerefine, onuruna, kişilik hak ve hukuklarına münasip olarak hasta mahremiyetine dikkat edilmesi, insanın sahip olmuş olduğu sağlık hakkıdır. Hastaların tıbbi bilgilerinin gizli tutulması, İslam hukukunda büyük önem taşır. Bu, hastanın mahremiyet hakkının korunması anlamına gelir.²⁷⁰

Sonuç olarak baktığımızda, insan hayatının en mühim meselelerinden birisi olan insan sağlığı, geçmişten günümüze bütün herkesi yakinen alakalar ettiği, bilinen bir gerçektir. Bu sebepten dolayı, tarih boyunca tıp ilmi derecesinde rağbet edilen başka bir ilim alanı olmamıştır. Allah'ın, insanlara bir uyarıcı ve müjdeleyici olarak gönderdiği peygamberler, kendilerinin ve çevresindeki insanların sağlıklarıyla en az diğer insanlar kadar ilgilenmiştir. İslam şehirlerindeki hastaneler, fıkhi ilkeler doğrultusunda kurulmuş ve işletilmiştir. Sağlığın muhafaza edilmesi ve hastalıkların tedavi yoluyla giderilmesi hususundaki ana bilgiler, Kur'an ve Sünnet'te de bulunmaktadır. Peygamberlerden nakil olunan söz ve icra etmiş oldukları uygulamalar toplanmış "et- Tıbbu'n-Nebevî, Nebevî Tıp" olarak isimlendirilmiştir. Bu uygulama ve kurumlar, insan hayatının korunması, hasta haklarına saygı gösterilmesi ve adalet

²⁶⁷ Yusuf Şen, "İslam Hukukuna Göre Sağlık Hizmetlerinde Mahremiyet Hakkı", *Ekev Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 404.

²⁶⁸ Tuğba Demirel - Belgin Akın, "Sağlıkla İlişkili Olarak Sosyal Adalet, Eşitlik ve Hemşirelik", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi* 7/3 (2014), 238.

²⁶⁹ Demirel-Akın, "Sağlıkla İlişkili Olarak Sosyal Adalet, Eşitlik ve Hemşirelik", 239.

²⁷⁰ Şen, "İslam Hukukuna Göre Sağlık Hizmetlerinde Mahremiyet Hakkı", 403.

ilkelerine uygun hizmet verilmesi gibi, temel İslami değerleri yansıtır. Modern tıbbi uygulamaların, İslam hukuku ile uyumlu hale getirilmesi, sürekli çaba gerektiren bir süreçtir ve bu konuda İslam âlimlerinin fetvaları büyük önem taşır.²⁷¹

3.1.5 Aş Evleri ve İmaretlar

İslam dini, yoksulları korumayı, onların ihtiyaçlarını karşılamayı ve toplumda sosyal adaleti sağlamayı teşvik eden, birçok ayet ve hadis içerir. “*Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: “Hayır” olarak verdiğiniz şey, ebeveyn, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Hayır adına her ne yaparsanız, şüphesiz Allah onu bilir.*”²⁷² Bu ayet, yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmenin önemini belirtir. “*İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah’ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir...*” Bu ayet, yoksullara yardım etmenin, imanın bir gereği olduğunu vurgular.²⁷³ Hadislerde de yoksula yardım etmeyr kuvvetli teşvikler vardır: “*...Kim bir fakirin ihtiyacını karşılarsa, Allah da onun dünya ve ahiretteki ihtiyaçlarını karşılar.*”²⁷⁴ Bu hadis, yoksullara yardım etmenin hem dünyada hem de ahirette karşılık bulacağını belirtir. “*Bir hurma ile de olsa sadaka verin. Çünkü sadaka, açlığı giderir, hataları temizler ve suyun ateşi söndürdüğü gibi, günahları söndürür.*”²⁷⁵ Bu hadis, küçük de olsa yapılan yardımların büyük etkileri olacağını ifade eder. “*Komşusu açken tok yatan kimse, bize (gerçek anlamda) iman etmiş sayılmaz.*”²⁷⁶ Bu hadis, yoksul ve aç insanlara karşı duyarlı olmanın, imanın bir gereği olduğunu vurgular.

Müslümanlar için yoksullara yardım etmek, sadece bir iyilik değil, aynı zamanda dini bir sorumluluktur. Bu sorumluluğu yerine getirmek üzere, İslam şehirlerinde,

²⁷¹ Ali Yüksek, “İslam Hukuku Bağlamında Tıbbın Gelişim Süreci”, *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2022), 51-52.

²⁷² el-Bakara 2/215.

²⁷³ el-Bakara 2/177.

²⁷⁴ el-Buhârî, Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. İsmâ‘îl. el-Câmi‘u’s-şâhiḥ. Thk. Mustafa Dîb el-Buġâ. Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 1407/1987, h. no: 1357.

²⁷⁵ Müslim, Ebû‘l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. el-Câmi‘u’s-şâhiḥ. Thk. Muḥammed Fuâd ‘Abdûlbâkî. Beyrut: Dâr İhyâ‘i’t-Türâsi‘l-‘Arabî, ts., h. no: 1028.

²⁷⁶ İbn Mâce, Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. Yezîd. Sünen. Thk. Muḥammed Fuâd ‘Abdûlbâkî. Beyrut: Dâr İhyâ‘i‘l-Kütübi‘l-‘Arabîyye, ts., h. no: 1834.

toplumsal dayanışma, sosyal adalet ve yardımlaşma açısından büyük öneme sahip olan, muhtaç kimselere karşılık beklenmeden, yeme-içme hizmetlerini yerine getirmek maksadıyla İmaretler (aşevleri) inşa edilmiştir.

İslam'da zekât, farz olan bir ibadettir ve malî bir yükümlülüktür.²⁷⁷ Zekât, toplumdaki ekonomik dengesizlikleri gidermek ve ihtiyaç sahiplerine destek olmak amacıyla emredilmiştir. Aş evleri ve imaretler, zekât ve sadaka gibi malî ibadetlerin, pratikte uygulanmasına imkân sağlayan kurumlardır. Bu kurumlar, zenginlerin zekât ve sadakalarını ihtiyaç sahiplerine ulaştırarak, toplumsal dayanışmayı güçlendirir.

İslam, toplumda ekonomik adaletin sağlanmasını önemser. Aş evleri ve imaretler, zengin ile fakir arasındaki uçurumu azaltarak, toplumsal adaletin tesis edilmesine yardımcı olur. Bu kurumlar, İslam'ın “komşusu açken tok yatan bizden değildir” prensibini hayata geçirir.²⁷⁸ İslam, yolculara ve müsafirlere yardım etmeyi teşvik eder. İmaretler, yolcuların barınma ve yemek ihtiyaçlarını karşılayarak, bu ahlaki prensibi uygular. Özellikle ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde bu tür kurumlar, Müslümanların misafirperverliğini gösteren önemli yapılardır.

İslam şehirlerinde vakıf kurumu, sosyal yardımlaşmanın temel taşlarından biridir. Aş evleri ve imaretler, genellikle vakıflar tarafından kurulmuş ve işletilmiştir. Vakıflar, İslam hukukunda “sadaka-i câriye” (sürekli sadaka) kavramıyla ilişkilidir. Bu tür kurumlar, kurucusuna öldükten sonra da sevap kazandıran hayır kurumlarıdır.

İslam hukukuna göre, fakirlerin ve muhtaçların ihtiyaçlarının karşılanması, toplumun ortak sorumluluğudur. Devlet veya zenginler, bu ihtiyaçları karşılamakla yükümlüdür. Aş evleri ve imaretler, bu sorumluluğun yerine getirilmesine hizmet eder. Fıkıh âlimleri, bu tür kurumların kurulmasını ve desteklenmesini teşvik etmiştir.

Sonuç olarak baktığımızda, İslam şehirlerindeki aş evleri ve imaretler, İslam hukukunun toplumsal adalet, yardımlaşma ve infak prensiplerini hayata geçiren önemli kurumlarıdır. Bu kurumlar, sadece tarihsel bir miras değil, aynı zamanda

²⁷⁷ et-Tevbe 9/60.

²⁷⁸ Ömer Yılmaz-Veli Sırım, “Zekât-Sosyal Adalet İlişkisi Gelir Dağılımındaki Adaletsizliklere İlişkin Teorik Yaklaşımlarla Mukayeseli Bir İnceleme”, *Sosyal Bilimler Metinleri Dergisi* 1 (2017), 77-79.

günümüzde de ihtiyaç sahiplerine destek olmak için örnek teşkil eden yapılardır. İslam'ın sosyal yardımlaşma ve dayanışma anlayışını somutlaştıran bu kurumlar, toplumsal barış ve huzurun sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır.²⁷⁹

3.1.6 İslam Şehirlerinde Kervansaraylar

Kervansaraylar, özellikle Orta Çağ'daki Müslüman toplumlarda, ticaret yolları üzerinde inşa edilen zengin ürünleri ulaştıran gruplara, sınır bölgelerinde düşman askerlerinden, eşkıya veya göçebe baskınlarından muhafaza edecek güvenli alanlar sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Kervansarayların başka bir işlemi de sefere çıkan yolcuların konakladıkları ve gece kaldıkları yerlerde, bütün gereksinimlerini giderecek koşullar sunmaktır. Bünyesinde aşevleri, yolcuların kalacağı yatakhaneleri, yiyecek ve içecek kilerleri, yolcuların ibadet yapmaları için mescitler, ulaşımını sağladıkları kıymetli eşyaları koyacak depolar bulunurdu.²⁸⁰ Bu yapılar, İslam'ın misafirperverlik ve yardımlaşma anlayışını yansıtır. *“Allah’a ibadet edin ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaş’a, yolcuya ve elinizin altında bulunanlara iyilik edin. Şüphesiz Allah, kendini beğenip övünenleri sevmez.”*²⁸¹ Bu ayet, yolculara (misafirlere) iyilik yapmayı teşvik eder ve kervansarayların misafirperverlik işleviyle örtüşür. *“Kim Allah’a ve ahiret gününe iman ediyorsa, misafirine ikram etsin.”*²⁸² Bu hadis, misafirperverliğin önemini vurgular ve kervansarayların misafir ağırlama işleviyle uyumludur. *“Yolculukta olan kimse, Allah’ın himayesindedir.”*²⁸³ Kervansaraylar, yolcuların güvenliğini sağlayarak bu hadiste belirtilen himaye anlayışını desteklemiştir.

Kervansaraylar, İslam şehirlerinde ticaret, yolculuk ve misafirperverlik gibi değerlerin somut bir yansımasıdır. İslam şehirlerinde kervansaraylar, ticaret ve seyahat kültürünün önemli bir parçası olarak hem sosyal hem de ekonomik hayatta büyük bir

²⁷⁹ Halil Çakallı, *Dayanışma Simgesi İmaretler ve Anadolu’dan Bir Örnek: Ilgın Lala Mustafa Paşa İmareti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 30; Ahmet Akman, “Dayanışma Simgesi İmaretler ve Anadolu’dan Bir Örnek: Ilgın Lala Mustafa Paşa İmareti”, *TJSS The journal of social science* 12 (2022), 305-307.

²⁸⁰ Selami Sönmez, “Ortaçağ ve Türk ve İslam ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 16 (2010), 280-282.

²⁸¹ en-Nisâ 4/36.

²⁸² Buhari “Edep”, 85.

²⁸³ Tirmizi “Birr”, 44.

rol oynamıştır.²⁸⁴ Kur'an ve hadislerde doğrudan kervansaraylardan bahsedilmemekle birlikte, bu yapılar İslam'ın genel prensipleriyle uyumlu bir şekilde hizmet vermiştir. Misafirperverlik, yardımlaşma, ticaret ahlakı ve yolcuların korunması gibi konular, kervansarayların İslami değerlerle olan bağlantısını ortaya koyar.

İslam dini, misafire ikram etmeyi teşvik eder. Kervansaraylar, yolcuların barınma, yeme-içme ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılayarak, bu ahlaki ve dini görevi yerine getirmiştir. Kervansaraylar, ticaret kervanlarının konaklama ve mallarını koruma ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur. İslam hukukunda ticaret, helal kazanç yollarından biri olarak kabul edilir. Malların emniyeti, alım-satım akitlerinin şeriata uygunluğu, faiz (riba) ve hileli alışverişten kaçınma gibi fıkhi hükümler, kervansaraylarda ticaret yapanlar için önemliydi. Kervansaraylarda yapılan ticari işlemlerde, İslam hukukunun belirlediği kurallara uyulması beklenirdi.

Kervansaraylar, yolcuların ve tüccarların mallarını koruma görevini üstlenirdi. İslam hukukunda emanet kavramı, birine teslim edilen malın korunmasını ve sahibine iade edilmesini gerektirir. Kervansaray yöneticileri, emanet hukukuna uygun hareket etmekle yükümlüydü. Malların kaybolması veya zarar görmesi durumunda, fıkhi hükümler çerçevesinde sorumluluk doğabilirdi.

Kervansaraylar, toplumun ihtiyaçlarını karşılayan ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunan kurumlardır. İslam hukukunda kamu yararı (maslahat), toplumun refahını artıran faaliyetlerin teşvik edilmesini öngörür. Kervansarayların inşası ve işletilmesi, kamu yararına hizmet eden bir faaliyet olarak görülmüştür.

Sonuç olarak baktığımızda Kervansaraylar, İslam şehirlerinde sadece ticari bir işlev görmekle kalmamış, aynı zamanda dini, sosyal ve hukuki birçok fonksiyonu da yerine getirmiştir. Fıkhi açıdan bakıldığında, bu yapılar İslam'ın misafirperverlik, ticaret ahlakı, emanet, vakıf ve kamu yararı gibi temel prensiplerini yansıtmaktadır. Kervansaraylar, İslam şehirlerinin toplumsal ve ekonomik hayata dair kapsamlı bir anlayışının somut örnekleridir.²⁸⁵

²⁸⁴ Sönmez, “Ortaçağ ve Türk ve İslam ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)”, 280-282.

²⁸⁵ Sönmez, “Ortaçağ ve Türk ve İslam ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)”, 280-282.

3.1.7 İslam Şehirlerinde Vakıflar

Vakıf, bir malın Allah rızası için belirli bir amacın gerçekleştirilmesi üzere tahsis edilmesidir. Vakfedilen mal, vakfeden kişinin mülkiyetinden çıkar ve artık Allah'ın mülkü olarak kabul edilir.²⁸⁶ İslam'da vakıflar, toplum yararına yapılan hayır kurumlarıdır ve İslam dininde sosyal dayanışma, yardımlaşma ve infak önemli bir yer tutar. Vakıflar, bu ilkeler doğrultusunda kurulmuş kurumlardır. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde doğrudan “vakıf” kelimesi geçmese de vakıf kurma amacıyla örtüşen birçok ayet ve hadis bulunmaktadır.²⁸⁷ Hz. Ömer (r.a.), bir araziye vakfetmiş ve bununla ilgili olarak Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) danışmıştır. Peygamberimiz (s.a.v.), “*Aslını koru, gelirini sadaka olarak dağıt.*” buyurmuştur.²⁸⁸ Bu olay, İslam'da vakıf kurumunun temelini oluşturur.

İslam şehirlerinde vakıflar, fıkıh açısından önemli bir kurum olarak kabul edilir. Vakıflar, Müslüman toplumlarda sosyal, dini, eğitim gibi bütün canlıların faydasına çeşitli hizmetleri yerine getirmek için, hayırsever amaçlarla kurulan ve işletilen kurumlardır.²⁸⁹ Cami, medrese, hastahane, kütüphane gibi toplumun genel yararına hizmet eden vakıflar olduğu gibi, zürri vakıf denilen kişinin kendi ailesine veya soyuna yönelik olarak kurduğu vakıflar da vardır.

Vakıflar, genellikle gayrimenkul (arazi, bina gibi) veya menkul (nakit, ticari mal gibi) varlıklardan oluşur. Bu varlıkların gelirleri, vakfin amacı doğrultusunda kullanılır. Vakıf gelirleri, camii inşası, öğrencilere burs, fakirlere yardım, su kuyusu açma gibi hayır işlerine harcanır.

İslam hukukunda vakıflar, özel hukuk kurallarına tabiidir. Vakfin kuruluşu, yönetimi ve işleyişi, fıkıh kitaplarında detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İslam devletlerinde vakıflar, özel bir hukuki statüye sahipti ve vakıflarla ilgili ayrıntılı kanunnameler düzenlenmiştir.

²⁸⁶ Yapıcı, “İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme”, 67.

²⁸⁷ el-Bakara 2/254, 261, 267; el-Haşr 59/7; “Müslim”, 1631; “Tirmizi”, 1956.

²⁸⁸ Buhari, “Vesaya”, 22.

²⁸⁹ Yapıcı, “İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme”, 66.

Vakıflar, İslam şehirlerinde sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın, temel taşlarından biridir. Fakirlerin, öğrencilerin, yolcuların ve diğer ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılamada önemli bir rol oynar. Vakıflar, eğitim, sağlık, dini hizmetler gibi alanlarda, toplumun gelişimine katkıda bulunur. İslam şehirlerinde vakıflar, fıkhi açıdan meşru ve önemli bir kurum olarak kabul edilir. Vakıflar, toplumsal dayanışmayı güçlendiren, hayır işlerini teşvik eden ve İslami değerleri yaşatan kurumlar olarak, tarih boyunca önemli bir rol oynamıştır. Vakıfların kuruluşu, yönetimi ve işleyişi, İslam hukukunun temel prensipleri çerçevesinde düzenlenmiştir.²⁹⁰

3.1.8 İslam Şehirlerinde Tekke ve Zaviyeler

İslam’da tekke ve zaviyeler, tasavvufi hayatın ve manevi eğitimin merkezleri olarak bilinir. Ancak, Kur’an-ı Kerim ve hadislerde, doğrudan “tekke” veya “zaviye” kavramları geçmemektedir. Bununla birlikte, İslam’da manevi hayat, zühd (dünyadan uzaklaşma), ibadet, tefekkür ve toplumsal dayanışma gibi konulara dair, birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. Bu ayet ve hadisler, tasavvufi hayatın temelini oluşturan prensiplere işaret eder.²⁹¹

İslam şehirlerinde tekke ve zaviyeler, İslam’ın manevi ve tasavvufi boyutunu yaşamak isteyenler için, tasavvufi hayatın önemli merkezleri olarak kabul edilir. Bu yapılar, dini, sosyal ve kültürel hayatta önemli bir rol oynamıştır. Bazı fıkıh âlimleri, tekke ve zaviyelerde yapılan bazı uygulamaların, bid’at (dine sonradan eklenen uygulamalar) olabileceği endişesini taşır. Özellikle Kur’an ve Sünnet’te olmayan ritüellerin yaygınlaşması eleştirilmiştir. Tasavvufi uygulamalarda aşırıya kaçılıp, şeyhlere veya türbelere aşırı saygı gösterilmesi, şirk (Allah’a ortak koşma) endişesini doğurabilir. Bu nedenle, bu tür uygulamaların sınırları iyi çizilmelidir.

Sonuç olarak baktığımızda İslam şehirlerinde dini, sosyal ve kültürel hayatın önemli bir parçası olan tekkeler, insanların eğitim ve öğretimi için hizmette bulunan ana kurum ve kuruluşlardan bir tanesidir. İlk asırlardan bu tarafa varolagelen tekkeler, kişilerin etik, mistik ve estetik yönüne muhatap olmuş, hissi ve fikri yaşamda gelişim

²⁹⁰ Yapıcı, “İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme”, 72-75.

²⁹¹ el-Ankebût 29/45; Âl-i İmrân 3/191; el-Ankebût 29/64; el-Kehf 18/46; İbn Mâce, “Zühd”, 1; Müslim, “Rikak”, 99; Müslim “Zikir” 38; Tirmizi “Daavât” 6.

göstermesine direk etki etmiştir. Bu yapılar, İslam'ın manevi ve ahlaki öğretilerini yaymak ve toplumsal dayanışmayı güçlendirmek amacıyla kullanıldığı sürece fıkhi açıdan meşru kabul edilir. Bid'at, şirk ve israf gibi tehlikelere karşı dikkatli olunması gerekmektedir.²⁹²

3.1.9 Çarşılar ve Bedestenler

İslam şehirlerinde, çarşılar ve bedestenler, sadece ticari faaliyetlerin merkezi olmakla kalmaz, aynı zamanda fıkıh açısından da önemli bir role sahiptir. Bilhassa, Müslüman ordularının komutanları (valiler), pazar ve çarşı alanlarını meydana getirirken İslam şehirlerindeki belirli bir kısım arazileri ve iktâ'ları iltizam etmişlerdir. Bu mekânlar, ticaretin İslami prensiplere uygun bir şekilde yürütülmesini sağlamak amacıyla düzenlenmiştir. İslam hukuku, ticaretin adil, şeffaf ve helal olmasını temel alır. Bu bağlamda, çarşılar ve bedestenler, fıkhi kuralların uygulandığı ve denetlendiği alanlar olarak öne çıkar.²⁹³

İslam hukuku, ticarete adaleti ve dürüstlüğü esas alır. Çarşılar ve bedestenler, bu prensiplerin uygulandığı merkezlerdir. Özellikle “hisbe” kurumu, çarşılarda adil ticaretin sağlanmasından sorumludur. Hisbe teşkilatı, fiyatların kontrol edilmesi, ölçü ve tartı aletlerinin doğruluğunun denetlenmesi ve tüketici haklarının korunması gibi görevleri üstlenir. Bu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “*Kim bize hile yaparsa o bizden değildir*”²⁹⁴ hadisiyle de uyumludur.

Çarşılar ve bedestenler, faizsiz ticaretin yapıldığı mekânlar olarak öne çıkar. Özellikle bedestenler, kıymetli malların alınıp satıldığı yerler olduğu için, bu tür işlemlerin riba içermemesi, büyük önem taşır. İslam hukuku, karşılıksız kazanç elde etmeyi yasaklar ve ticarete risk paylaşımını teşvik eder.

İslam hukuku, helal kazancı teşvik eder ve haram malların yenilmesini, içilmesini ve alınıp satılmasını yasaklar. Çarşılar ve bedestenler, bu prensibe uygun olarak

²⁹² Mustafa Kara, “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008), 107-120-138.

²⁹³ Serdar Karabulut, “İlk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 147; Tuba Akar, “Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7/13 (2009), 269.

²⁹⁴ Müslim, “İman”, 164.

düzenlenir. Örneğin; alkol, domuz ürünleri veya İslami kurallara aykırı diğer malların satışı, bu mekânlarda yasaktır. Ayrıca, hırsızlık veya gasp yoluyla elde edilen malların ticareti de İslam hukukuna göre caiz değildir.

İslam hukuku, müşteri haklarını korumayı önemser. Çarşılar ve bedestenler, satıcıların müşterilere karşı dürüst olmasını gerektirir. Malın kusurlarının gizlenmemesi, yanıltıcı reklam yapılmaması ve malın kalitesinin belirtilen özelliklere uygun olması gibi kurallar, fıkhi açıdan önemlidir. Nitekim Peygamber Efendimiz'in "*Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir*" ²⁹⁵ hadisi, bu prensibi yansıtır.

Çarşılar ve bedestenler, İslam devletlerinin ekonomik hayatının önemli bir parçasıdır. Ülke halkının gereksinimlerini giderebileceği ve devlet harcamalarını yerine getireceği bir bütçe gerekmektedir. Günümüz dünyasında, devlet hazinesi, devlet bütçesi olarak tanımlanan bu ifade İslam hukukunda 'beytülmal' olarak isimlendirilmiştir. Her devlet yönetiminde, bir vergi sistemi olduğu gibi, İslam devletlerinin de kendisine özgü bir vergi sistemi vardır. İslam devletlerinde vergi sistemi, zamanın şartlarına göre İslam hukuk kurallarına münasip olarak tertip edilmiştir. İslam devletinin ilk idarecisi olan Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.), devlet idarecilerinin asli görevlerinin, millete hizmet etmek olduğunu ifade etmiştir. Millete maddi ve manevi yük olmayacak biçimde bir vergi sistemi kabul görülmüştür. ²⁹⁶

Çarşılar ve bedestenler gibi mekânlarda yapılan ticaretten alınan vergiler, devletin gelir kaynakları arasında yer alır. Ayrıca, tüccarların zekât vermesi de İslam hukukunun bir gereğidir. Zekât, ticari malların değeri üzerinden hesaplanır ve bu tür mekânlarda ticaret yapanların zekâtlarını düzenli olarak ödemesi beklenir.

İslam hukuku, temizliği imanının bir parçası olarak görür. Çarşılar ve bedestenler, temiz ve düzenli bir şekilde işletilir. Bu, hem ticari faaliyetlerin sağlıklı bir şekilde

²⁹⁵ Müslim "İman", 65.

²⁹⁶ Fatma Satı Çoban, "İslam Hukukunda Vergiler Zekât ve Vergi Mükellefiyetinde Adaletin Sağlanması", *Ekonomi ve Finans Akademisi* 1 (2021), 1.

4. SONUÇ

Bu tezde, İslam şehircilik ve mimari anlayışı, İslam hukuku çizgisinde geniş boyutlu olarak ele alınmış, şehir planlamasının hukuki, kültürel, dini ve sosyal boyutları incelenmiştir. İslam'ın şehirleşme planlamasında yalnızca fiziksel mimarilerin değil, aynı zamanda kişiler arası münasebetlerin, kamusal alanların kullanımı ve toplum düzeninin de temel alındığı görülmektedir. Bu durum, İslam şehirlerinin sıradan yerleşim alanları değil; bir medeniyetin hukuki, ahlaki ve estetik değerlerini yansıtan canlı organizmalar olarak inşa edildiğini göstermektedir.

Fıkıh, şehir planlamasında merkezi bir konumda yer almakta; mahremiyetin muhafaza edilmesinden kamu düzenine, mal ve mülk hakkından çevre düzenlemelerine kadar birçok alanda belirleyici rol üstlenmektedir. Tez kapsamında özellikle mahremiyetin muhafaza edilmesi, vakıf sistemleri, zararın önlenmesi, komşuluk hakları, hisbe teşkilatı ve sosyal adalet ilkeleri merkeze alınmış; bu ilkelerin şehir planlamasında nasıl somutlaştığı detaylı örneklerle açıklanmıştır.

Mahalle yapısından mesken planlamasına, sokakların yönünden evlerin inşa biçimine kadar birçok detayda fıkıhın etkisi hissedilmektedir. Örneğin, komşu evlere zarar vermemek, pencere ve balkon yönlerinin mahremiyeti zedelememesi, çıkmaz sokakların tercih edilerek çocuk ve kadınların korunması gibi uygulamalar; sadece mimari bir tercih değil, fıkhi ve ahlaki bir zorunluluk olarak ele alınmaktadır.

Tezde dikkat çeken bir diğer mühim boyut, İslam şehircilik anlayışı ile Batı şehircilik anlayışı arasındaki karşılaştırmalardır. Batılı şehir modelleri daha çok işlevsellik, merkezilik ve ticari amaçlar etrafında şekillenirken; İslam şehirlerinde bu hedefler yanında insan onuru, toplumsal denge, dini sorumluluk ve sosyal refah da ön planda tutulmuştur.

Tarihi süreç içinde bu ideal şehircilik modeli, Emevîler, Abbasîler ve Osmanlılar döneminde gelişerek kurumsallaşmış; 18. yüzyıldan itibaren Batı şehircilik anlayışının etkisiyle değişim göstermeye başlamıştır. Avrupa merkezli modern şehir planlamasıyla birlikte, İslam şehirlerinin karakteristik yapıları çözülmeye başlamış,

mahremiyet odaklı ve topluluk temelli yapıların yerini bireycilik ve tüketim odaklı yapılar almıştır.

Bugün, sürdürülebilir şehircilik, çevre dostu planlama, sosyal adalet, komşuluk ilişkilerinin yeniden inşası gibi konular gündemdeyken; İslam şehircilik anlayışının sunduğu değerler tekrar dikkat çekmektedir. Mahremiyet, tevazu, dayanışma, israftan kaçınma ve kamusal alanın bilinçli kullanımı gibi ilkeler, çağdaş şehircilik için de model alınabilecek yönler taşımaktadır.

Sonuç olarak, bu tez çalışması İslam şehircilik anlayışının sadece tarihî bir miras değil, aynı zamanda günümüz şehir planlaması için ilham kaynağı olabilecek zengin bir düşünce ve uygulama birikimi olduğunu ortaya koymuştur. Fıkıh temelli şehircilik ilkeleri; insanı merkeze alan, doğayla uyumlu, ahlaki ve toplumsal sorumluluğu önceleyen bir yaşam alanı sunmaktadır.

Bu bağlamda, çalışma hem şehircilik disiplini içinde İslam hukukunun yeri ve etkisini görünür kılmış, hem de mimari tasarım ile fıkhi düzenlemelerin nasıl bütünleşebileceğine dair bir perspektif sunmuştur. Böylece, İslam şehircilik anlayışının sadece teorik bir kavram değil, aynı zamanda uygulanabilir, sürdürülebilir ve çağdaş ihtiyaçlara cevap verebilecek bir model olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKLAR

- Acar, Ömer. “Sosyo-Mekânsal Bir Sistem Olarak Cam”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 3/4 (2023), 113-122.
- Adem, Hikmet. “İslamda Yönetim ve Adalet Anlayışı”. *Yenifikir* 17 (2016), 72-92.
- Akar, Tuba. “Osmanlı Kentinde Ticari Mekânlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekânları Literatür Değerlendirmesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7/13 (2009), 269.
- Akarsu, Murat. “Hz. Ömer Döneminde Yönetim ve Yöneticilerin Uygulamalarından Kesitler”. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 267-292.
- Akbulut, İlhan. “Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi”. *Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları*, 2007.
- Akgün, Kadir vd. “Kur’an-ı Kerim’de Geçen Temizlik Ayetlerinin Konaklama Hizmetleri Bağlamında Analizi”. *Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi* 14 (2024), 1465-1488.
- Akman, Ahmet. “Dayanışma Simgesi İmaretler ve Anadolu’dan Bir Örnek: Ilgın Lala Mustafa Paşa İmareti”. *TJSS The journal of social science* 12 (2022), 299-319.
- Aksoy, Erman. “İslam Şehirlerinde Canı Koruma Kuralı”. *TMMOB Mimarlar Odası Bülteni Kent ve Suç Dosyası* 6/1 (2007), 11-16.
- Akyılmaz, Gül. “Osmanlı Hukukunda Masuniyet-i Şahsiyye İlkesi”. *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri* 164-165.
- Alisef, Nekita *Elmedinetül İslamiyye*. çev. Ahmet Talep. Paris: Unesco ve Skomor Matbaası, 1939.
- Alkış, Alpaslan-Kurtulan, Selami. “İslam Hukukunda Devlet Otoritesinin Kamu Malı Üzerindeki Yetki ve Sınırı”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2023), 20-52.
- Anameriç, Hakan. “Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi”. *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2006), 53-78.
- Asi, Hasan. *el-Menhec fi Tarihil-Ulum İndel-Arab*. 1 Cilt. Beyrut: Darü’l-Medain, 1990.

- Atar, Ali. *Osmanlı Dönemi Antep Evleri*. İstanbul: Merinos Halı Kültür Hizmeti, 2004.
- Ataseven, Asaf. “Bir Hadisin Düşündürdükleri Veba Hastalığı ve Karantina”. *İslam Medeniyeti Dergisi* 4/1 (1967), 37-38.
- Attar, Ferideddin-i. *İlâhiname*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Azeb, Halid. *el-Fustat Asmatu Mısırul-İslamiyye*. Kahire: Daru’l-Afaku’l-Arabiyye, 2008.
- Azeb, Halid. *Fıkhu’l-Umran: el-İmaratu ve’l-Müctema’u ve’d-Devletü fi’l-Hadarati’l-İslamiyye*. Kahire: Daru’l-Mısriyyetü’l-Lübnaniyye, 2013.
- Baba, Yasemin “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Hırsızlık Suçunun Hüküm ve Sonuçları”. *Journal of Istanbul University Law Faculty* 71/1 (2013), 76-106.
- Bakır, Abdulhalik. “Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”. *Belleten* 61/232 (1997), 519-596.
- Baktır, Mustafa. “Suffe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bal, Faruk. “Endülüs’te Tarım Alanında Ortaya Çıkan Gelişmeler”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 1/50 (2023), 93-122.
- Bayartan, Mehmet. “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (2008), 157-175.
- Bayhan Ali, Ahmet. “Kuzey Afrika’da Bir Türk Yurdu: Mısır”. *Atatürk Üniversitesi Dergisi* 77-98.
- Berki, Ali Himmet. *Vakıflar*. 1 Cilt. İstanbul: Aydınlık Basımevi, 1946.
- Beyhaki, Ahmed b. el-Hüseyn. *es-Sünenü’l-Kebir*. çev. Zekeriya Yıldız vd. 20 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, ts.
- Bıçakçı, Harun-Yıldırım, Cuma. “İslam Uygarlığında Kent ve Kentleşme”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (2018), 541-561.
- Börkehard, Titus. *el-Medinatül İslamiyye*. Fas: y.y, t.y.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi’u’s-sahîh*. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1422.

- Çağlayan, Harun. “Medreseler Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler”. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11 (2014), 156-182.
- Çağrııcı, Mustafa. “Temizlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Çakallı, Halil. *Dayanışma Simgesi İmaretler ve Anadolu’dan Bir Örnek: İlgin Lala Mustafa Paşa İmareti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Çalışkan, Yakup-Algöl, Adnan. “Zarûrât-ı Hamse Bağlamında Teysîrin Dinî Hükümlere Etkisi”. *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2024), 85-108.
- Can, Arzu. *Risâle-i Mi’rariyye’de Kavramlar ve Terminoloji*. Marmara Üniversitesi, 2005.
- Can, Yılmaz. “H.I-III. / M.VII-IX.Y.Y. İslam Şehri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (2014), 109-138.
- Cansever, Turgut. *İslamda Şehir ve Mimari*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.
- Castellan, Antoine Lurent. *Lettres Sur La Morée, l’Hellespont Et Constantinople*. 3 Cilt. Fransa: Hachette Livre - BNF, 2018.
- Çavuşoğlu, Halime. “Gazneli Mahmud Hikâyelerine Bir Bakış ve Gazneli Mahmud’un Menkıbevi Kişiliğine İlişkin Bazı Tespitler”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 63 (2019), 377-402.
- Çelik, Abbas. “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri”. *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007), 125-135.
- Cessas, Ebubekir Ahmed b Ali Razi. *Ahkamu’l-Kur’an*. Beyrut: daru ihyai’t- Türasil-Arabi, 1985.
- Çetin, Altan. “İrfan Ordusunun Temelleri Türkler’de Medreseler (Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri Medreseleri)”. *Dinî Araştırmalar* 2/5 (1999), 177-201.
- Cezar, Mustafa. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Ciceralli, Ensari. “Çevre ve Suç”. *Nişantaşı Üniversitesi* 2, 2016.
- Çoban, Fatma Satı. “İslam Hukukunda Vergiler Zekat ve Vergi Mükellefiyetinde Adaletin Sağlanması”. *Ekonomi ve Finans Akademisi* 1 (2021), 1-3.

- Çolak, Aslı-Ceylan, Mehmet Akif. “Güvenli Şehir Kavramının Teorilerle ve Mekansal Bakış Açısı ile İncelenmesi”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 13 (2023), 626-648.
- Dadan, Ali-Güzeş, Raziye Gül. “Bedir Esirlerinin Serbest Bırakılması ve Bedir Savaşı Sonrası İslam’a Karşı Tutumları”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2023), 173-203.
- Dam, Hasan. “Değerler Eğitimi Açısından Veda Hutbesinde İnsan Onuru”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014), 48-75.
- Danişmend, İsmail Hami. *Garb Menba’larına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlakı*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1961.
- Demir, Ramazan. “Osmanlılar’da Bilimsel Düşüncenin Yapısı”. Epos Yayınları, 2001.
- Demirel, Tuğba - Akın, Belgin. “Sağlıkla İlişkili Olarak Sosyal Adalet, Eşitlik ve Hemşirelik”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi* 7/3 (2014), 238-245.
- Doğan, Muzaffer. *Hız. Ömer*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1999.
- Ebü’l-İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, Tirmizi. *Sünen-i Tirmizi*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2015.
- Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm İbnü’l-Esîr. *Üsdül-Gabe fi Marifetis-Sahabe*. 6 Cilt. Beyrut: Daru’l-fikr, 2010.
- Efe, Ahmet. “İslam Persefiktifinden Sürdürülebilir Kalkınma”. *Yönetim, Ekonomi, Edebiyat, İslami ve Politik Bilimler Dergisi* 6/1 (2021), 95-126.
- Ekami, Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-Edirnevi el-Hanefi Efendi. *Riyazül Kasımın*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 1723.
- Ekşi, Ahmet. *İslam Tıp Hukuku Çağdaş Tıp Problemlerine İslam’ın Getirdiği Hukuki Çözümler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- el-Başa, Hasan. *İslam Eserlerine Giriş*. Kahire: Dar en-Nahda, 1990.
- el-Benna, İbn er-Rami. *İnşaat Hükümlerinin İlanı*. ed. Ferid bin Süleyman. Tunus: Üniversite Yayıncılık Evi, 1999.
- el-Furstâtî, Ebü’l-Abbâs. *el-Kısmâ ve Uşûluhâ*. 2 cilt. Cezayir: Garadiyye, 1997.

- Ellek, Hasan. “Lâ Darara ve Lâ Dırâra” Külli Kâidesi Çerçevesinde İslâm’da Çevre Hukuku”. *Ekev Akademi Dergisi* 20/66 (2016), 333-356.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te’vilâtü’l-Kur’ân*. 18 cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- el-Mhemiei, Hüseyin. “İslâm Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 123-138.
- Erdem, Ekrem. “İslam İktisat Düşüncesinde ve Ahilik Geleneğinde Piyasa ve Devlet Odaklı Politikalar Üzerine bir İnceleme”. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 6/2 (2020), 185-211.
- Erdem, Gazi. “İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü’l-Hikme”. *Dini Araştırmalar* 16/42 (2013), 57-77.
- Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrindeki Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 4/4 (1984), 69-78.
- Eriş, Metin. “Medeniyetler Beşiği Orta Doğu ve Şanlıurfa”. *Medeniyetler Beşiği Orta Doğu ve Şanlıurfa Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, 98.
- Ersoy, Arif. “İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fıtri İktisat ve İktisadi Yapısı”. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 1 (2015), 37-64.
- Ertuğrul, Alidost. “Hamam Yapıları ve Literatürü”. *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi* 7/13 (2009), 241-266.
- Esirüddin Muhammed b. Yusuf el-Ceyyâni Ebu Hayyân el-Endelûsi. *Tefsirül-Bahril-Muhit*. Beyrut: Daru’l-fikr, 1983.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Hüccetü’l-İslâm Muhammed b. Muhammed. *Şifaül-galil fi beyaniş-şebah vel-muhil ve mesalikût-talil*. 1 Cilt. Lübnan: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999.
- Gazzâlî, *İhyâ’ü ulûmi’d-dîn*. çev. Mustafa Çağrıcı. 4 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Gümüş Böke, Emine. “İslam’da İsrâf ve Çevre İlişkisi”. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2021), 54-72.
- Günay, Hacı Mehmet. “Su”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Güven, İsmail. “Türkiye Selçukluları’nda Medreseler”. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 31/1 (1998), 125-146.

Habergetiren, Ömer Faruk. “İslâm Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru”. *Türkiye İlahiyatları Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019), 150-169.

Halit Abdülkerim, Ebu Şenb. *et-Tahtütul Umrani li Medinetu-Meknes Bil Mağrbul-Aksa ve Eser el-Mevle İsmail el-Alevi Biha*, ts, 66.

Halit el-İmam. “İslam Şehirciliği ve Mimarisi Fıkhnın Çağdaş Kaynakları”. *Kayseri büyük şehir belediyesi Düşünen Şehir Dergisi* 6 (2017), 124-129.

Hanbel, Ahmed Bin. *Müsnedü'l-İmam Ahmed Bin Hanbel*. 12 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

Hatib el-Bağdadi, Ebu Bekir Ahmed bin Ali bin Sabit, *Barış Şehri Tarihi ve Halkının Bilginleri ve Misafirleriyle İlgili Haberler*. ed. Beşar Avvad Maruf. Beyrut: Batı İslam Evi, 2002.

Heysemi, Nûreddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr b. Süleymân. *Mecmauz-Zevaid ve Menbeül-Fevaid*. cidde: Darü'l-Minhac, 2015.

İbn Ebi'r-Rebi, Şihabüddin Ahmed. *Mukaddimetu Suluku'l-Malik Fi Tedbiri'l-Memalik*. İstanbul: Alem Matbaası, 1315.

İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1910.

İbn Hişam. *es-Siretü'n-Nebeviyye (Siret-i İbn Hişam)*. 3 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2023.

İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Yesâr, *Sîretu İbn İshâk Kitâbu'l-mübtada ve'l-meb'as ve'l-meğâzî*. çev. Muhammed Hamidullah. İstanbul: Beyan Yayınları, 1981.

İbn Kudâme, Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed. *el-Mugni ve maahu Eş-Şerhül-Kebir ala Metnil-Mukni*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.

İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 9 cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muḥammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. 9 cilt. Beyrut: Dâr Şâdir, 1968.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *el-Hicab li'l-Mer'e ve libasuha fî's-salaat*. Dımeşk: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1974.

İpek, Muammer. “Kur’an’a Göre İnsanın Yaratılış Hikmeti ve Sorumluluğu”. *Ekev Akademi Dergisi* 57 (2013), 435-448.

İsfehânî, Râğıb el-. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: darü'l-marife, 2010.

J. Shaw, Stanford. *Yahudiler: Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde: Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde*. çev. Meriç Sobutay. İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.

Kaimî Mukaddem, Muhammed Rıza. “Uygunsuz İsim ve Lakap Koymak”. *Misbah* 3-4 (2013), 251-266.

Kara, Mustafa. “Tekke Eğitimi ve Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008), 107-138.

Karaaslan, Muhammet Abdulmecit. “İslâm Çevre Hukukunda Harem ve Himâ Kavramları Bağlamında Yeşil Alan, Milli Park, Koruluk ve Sit Alanıyla İlgili İlkeler”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/3 (2023), 470-489.

Karabulut, Serdar. “İlk İslam Şehirlerinde Çarşı ve Pazarlar”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 147-165.

Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

Karakaş, Mehmet (ed.). *Kent Mekan ve Toplum*. 1 Cilt. İstanbul: Ketebe Yayıncılık, 2019.

Karataş, Mustafa. “Hz. Peygamber’in Yerleşim ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları Medine Örneği”. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 28 (2013), 59-84.

Kari, Lütfüllah. “Fıkıhul Bina”. *Hayat Dergisi* 8 (2004), 192.

Kejanlı, D. Türkan. “Anadolu’da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi Kale ve Merkez- Çarşı Gelişimi”. *Social sciences Academy* 5/3 (2010), 287-302.

Kelebek, Mustafa. “İdeal İslam Şehirlerinin Fıkhi Özellikleri (Serahsî ve İbn Rüşd Örneği)”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 6/1 (2020), 149-202.

Keskioğlu, Osman. *İslâm'da Eğitim ve Öğretim*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1987.

- Keyifli, Şükrü. “Eğitim ve Din Eğitimi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 103-125.
- Kılıç, Abdullah. *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Şefkat Abideleri Şifahaneler*. İstanbul: MedikalPark Hastaneler Grubu Yayını, 2012.
- Kisbet, Mustafa. “Beş Vakit Namazın Cemaatle Edasına Dair Fıkhi Görüşler ve Değerlendirilmesi”. *İslami İlimler Dergisi* 13/2 (2018), 265-294.
- Kıyak, Abdulkadir. “İslam’ın Yardımlaşma ve Dayanışma Prensibinin Sosyal Hayata Aksettirilmesinde Ahiliğin Rolü: Fütüvvetnâmeler Ekseninde”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2017), 2495-2511.
- Konan, Belkıs. “İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15/4 (2011), 253-288.
- Köprülü, Fuad. “Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü”. İstanbul: *Vakıflar Dergisi* 1941.
- Köse, Osman (ed.). *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2016.
- Lé Mişan, Can. *el-Müessetül Dinye ve Tahtitul Mudunul İslamiyye*. çev. Ahmet Mehmet Talab. Kiev: Yunasko, 1983.
- Makdisi, Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme. *el-Kâfi*. Riyad: Dâru Âlemi Kütüb, 1997.
- Mazak, Mehmet-Güldal, Fatih. *Osmanlı’dan Günümüze Temizlik Tarihi – Tanzifat-ı İstanbul*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Mevsili, Abdullah bin Mahmud. *el-Muhtar min Menakibi’l-Ahyar*. 6 Cilt. Medine: Daru İbn Kesir, 2021.
- Montagu, Lady. *Türkiye Mektupları 1717-1718*. çev. Aysel Kurtoğlu. İstanbul: Tercüman, ts.
- Muhammed Revvâs Kal’ac’ı. *Mu’cemu Lugati’l-Fukhâ*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1998.
- Nezih Hammâd. *Mu’cemu’l-Mustalehâti’l-Mâliyyeti ve’l-İktisâdiyyeti fi’l-Luğati’l-Fukahâ, Dâru’lKalem*. Dimeşk: Darü’l-Kalem, 2008.
- O’Meara, Simon-Orman Topçu, Hatice. *Mekan ve Müslüman Şehir Hayatı Fes Labirentinin Sınırlarında*. İstanbul: Açılım Yayınları, 2014.
- Osman, Mehmet. *el Medinetül İslamiyye*. 1 Cilt. Kuveyt: Meşuratus-Sakafa, 1988.

- Özbek, Abdullah. “İslam Eğitiminin Özelliklerine Genel Bir Bakış”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1990), 255-296.
- Özcan, Hıdır. “İslam Beldelerinin Sembolleri Olarak Şiârlar: Cami, Minare, Ezan, Mushaf”. *Diyanet İlmi Dergi* 410 (2025), 4-14.
- Özcan, Koray. “Erken Dönem Anadolu–Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri”. *Güz Dergisi* 55 (2010), 193-220.
- Özerol, Nazmi-Atlı, Semih. “Ebû Eyyûb el-Ensârî Hakkında Yazılmış Bir Hikâyenin Çevriyazısı ve Tahlili”. *Littera Turca* 5/3 (2019), 487-500.
- Öztürk, Mehmet. “Hz Ömer’in İçtihatlarının Fıkhi İlkelerdeki Karşılığına Kısa Bakışlar”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2014), 75-103.
- Öztürk, Nazif. *Menşe’i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983.
- Pırlanta, İsmail. “Hz. Peygamber Döneminde Tarım Faaliyetleri ve Ekonomiye Katkısı”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 5 (2019), 13-42.
- Râzi, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mahsul fi İlmi Usuli’l-Fıkh*. 2 Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2015.
- Said, Abdullah Abdürrezzak Mes’ud es-. *el-Müsteşfeyatu’l Islâmiyye*. Amman: Müessesetu’r-Risâle en-Nâşirûn, 1987.
- Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ eş-. *el-Muvafakat*. çev. Mehmet Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Sekafi, Mürçi. *Hiytan*. 2 Cilt. BAE: Fenomen, 1994.
- Semerci, Fatih. “Anadolu Selçuklu Medreselerinde Mekân ve Cephe Kalitesinin Analizi”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 5/12 (2020), 58-90.
- Semhudi, Nureddin Ali b Ahmed. *Medine Münevvere Tarihi; Vefaiül Vefa bi Ahbari Daril Mustafa*. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971.
- Şen, Yusuf. “İslam Hukukuna Göre Sağlık Hizmetlerinde Mahremiyet Hakkı”. *Ekev Akademi Dergisi* 19/61 (2015), 425-450.
- Şencan, Elif Evrim. “Dört Mekân Bir Kadın: Osmanlı Döneminde Kıbrıs Adasında Yaşayan Müslüman Türk Kadınının Yaşam Alanının Mesafe Analizi Yoluyla İncelenmesi”. *Cumhuriyet Araştırma Dergisi* 20 (2014), 195-220.

- Serahsi, Muhammed b. Ahmed es-. *el-Mebhut*. çev. Mustafa Cevat Akşit. Gümüşev yayıncılık, 2022.
- Seyitoğulları, Mehet Akif. “İslami Öğretide Çevresel Sürdürülebilirlik: Kavramsal Bir Analiz”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 28/2 (2024), 432-441.
- Seyitoğulları, Mehmet Akif. “Su ve Su Yönetimi: İslami Öğreti Perspektifinden Bir Analiz”. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2024), 1-22.
- Seyyid Abdülaziz Selim. “Mustalahtul imarutul Mağribiyye el-Endelüsiyye”. *Mısır İslam Araştırmaları Enstitüsü* 7/1-2 (1957), 249.
- Sıddıki. *İslam Ekonomi Düşüncesi*. çev. Yaşar Kaplan. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- Sönmez, Selami. “Ortaçağ ve Türk ve İslam ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)”. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 270-296.
- Soysal, Özer. *Türk Kütüphaneciliği Bilginin Yazgısı*. 2 Cilt. Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1998.
- Süyûtî, Celâluddîn İbrahim es-. *Târîhu'l-Hulefâ*. çev. Muhammed Muhyiddîn, Abdülhâmid. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1988.
- Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu's-sağîr*. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 2011.
- Taberi, İbn Cerir et-. *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi Tarihu'l-Ümem Ve'l-Müluk*. çev. Ahmet Temir-Zakir Kadir Ugan. 2 Cilt. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2019.
- Tanyeli, Uğur. *İstanbul'da Mekan Mahremiyetinin İhlali ve Teşhiri: Gerilimli Bir Tarihçe ve 41 Fotoğraf*. İstanbul: Akın Nalça Kitapları, 2012.
- Tuliti, İsa b. Musa. *Kitabül Cidar*. 2 Cilt. Riyad: Lineşr vet'tevzi, 1996.
- Ulusoy, Hüseyin-Köymen, Erdem. “Şadırvan Mimarisinin Tarihsel Süreci Bağlamında Abdest Alma Mekânları Üzerine Bir Araştırma”. *DÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 55 (2022), 276-291.
- Uyar, Mustafa. “Ahmed İsâ Bek, Tarih-i Bîmâristânâ der-İslâm (İslam Memleketlerinde Hastaneler Tarihi), Tahran 1371. [Kitap Tanıtımı]”. *Belleten Yayınları* 67/248 (2003), 201-202.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Gazi Orhan Bey Vakfiyesi*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- Yapıcı, Hakkı. “İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme”. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2003), 66-76.
- Yazgan, Ziya Çağrı-Yiğit, İlker. “Osmanlı Dönemi Bir Sanayi İşletmesi Olarak Değirmenler: Tosya Nahiyesi Örneği (1578/1579)”. *Erdem* 81 (2021), 175-200.
- Yeniçeri, Celal. “Ebu Hanife’nin Hayatı, Mali ve İktisadi Görüşleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (2014), 255-272.
- Yeniçeri, Celal. *İslam’da Devlet Bütçesi*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984.
- Yeşilyurt, Temel. “Ahiret İnancının Pratik Yansımaları”. *Kelam Araştırmaları* 10/2 (2012), 55-68.
- Yıldırım, Ahmet Hamdi. *İslam’ın Merhametinde Hasta - İslam Hukukunda Hasta Hakları ve Sağlık Fıkhi*. İstanbul: Tahlil Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Yıldırım, Zeki. “Kur’an ve Çevre Sorunları”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012), 67-100.
- Yılmaz, Fikret. “Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair”. *Toplum ve Bilim* 83 (2000), 92-110.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Cami ve Hayat*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Yılmaz, Ömer-Sırım, Veli. “Zekât-Sosyal Adalet İlişkisi Gelir Dağılımındaki Adaletsizliklere İlişkin Teorik Yaklaşımlarla Mukayeseli Bir İnceleme”. *Sosyal Bilimler Metinleri Dergisi* 1 (2017), 76-85.
- Yüksek, Ali. “İslam Hukuku Bağlamında Tıbbın Gelişim Süreci”. *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2022), 50-61.
- Yüksel, Hasan. “İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphaneler’e Dair”. *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi* 7/12 (2021), 151-165.
- Yüksel, Mehmet. “Mahremiyet Hakkı ve Sosyo-Tarihsel Gelişimi”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 58/1 (2003), 181-213.
- Zebîdî, Zeynû’d-Din Ahmed b. Ahmed. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*. çev. Kamil Miras. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1978.